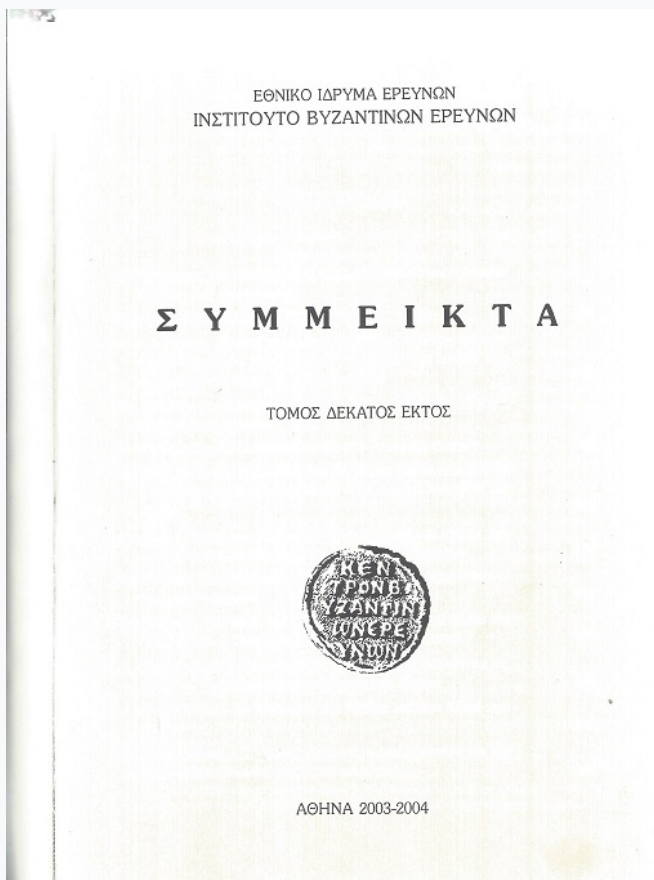

Byzantina Symmeikta

Vol 16 (2003)

SYMMEIKTA 16

Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα. Τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους

Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ

doi: [10.12681/byzsym.913](https://doi.org/10.12681/byzsym.913)

Copyright © 2014, Άννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Α., & ΜΟΥΤΖΑΛΗ Α. (2008). Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα. Τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους. *Byzantina Symmeikta*, 16, 315–356. <https://doi.org/10.12681/byzsym.913>

ANNA I. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΟΥΤΡΟ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ
ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΣΚΟΤΕΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μνήμη Ν. Οικονομίδου

Α.- Τὰ λουτρά στις πρωτοβυζαντινές πόλεις τῆς Πελοποννήσου:
ἡ περίπτωση τῆς Πάτρας

Ἡ λειτουργία θερμῶν, βαλανείων καὶ λουτρῶν μέσα στις πρωτοβυζαντινές πόλεις εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο, πού συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν ἀρχαίων καὶ ρωμαϊκῶν ἀστικῶν κέντρων¹. Στὰ πλαίσια μιᾶς κοινωνίας, πού ἀποθέωνε τὸ σῶμα καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες του, οἱ θέρμες καὶ τὰ λουτρά ἦταν χώροι συγκέντρωσης νέων, ἀθλητῶν, ἀσθενῶν καὶ ἄλλων ἀνθρώπων, μὲ σκοπὸ τὸν καθαρισμό καὶ τὴν περιποίηση τοῦ σώματος, καθὼς καὶ τὴ σύναψη κοινωνικῶν ἐπαφῶν καὶ συναναστροφῶν. Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο² μὲ

¹ Ὁφείλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸ διευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικάνικης Σχολῆς στὴν Κόρινθο Guy Sanders. Ἀκόμη εὐχαριστίες ὀφείλουμε στὴ νομισματολόγο Βάσω Πένηνα, στὴ φίλη ἀρχαιολόγο Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου καθὼς καὶ στὴν ἀρχαιολόγο Ἀναστασία Γιαγκάκη.

1. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ λουτρῶν στὰ πρῶτα βυζαντινὰ χρόνια, βλ. A. BERGER, *Das Bad in der byzantinischen Zeit* [Miscellanea Byzantina Monacensia 27], Μόναχο 1972, 21-55. Γιὰ τὰ λουτρά στὴν ὑστερὴν ἀρχαιότητα, βλ. κυρίως F. YEGÜL, *Baths and Bathing in the Late Antique and Early Byzantine World*, στὸ *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Νέα Ὑόρκη 1992· A. FARRINGTON, *The Introduction and Spread of Roman Bathing in Greece*, στὸ J. De LAINE - D. E. JOHNSTON (ἐπιμ.), *Roman Baths and Bathing, Proceedings of the First International Conference on Roman Baths, Part 1: Bathing and Society* (= *JRA* 37, 1999), 57-65. Γιὰ τὴ βαλανευτικὴ γενικὰ, βλ. R. GINOUVÈS, *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 200], Παρίσι 1962.

2. C. MANGO, *Daily Life in Byzantium, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten I/1, JÖB* 31/1, 1981, 337-341. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίληψη γύρω ἀπὸ τὰ λουτρά στὴν ὑστερὴν ἀρχαιότητα, βλ. A. BERGER, *Τα λουτρά στὴν ὑστερὴν ἀρχαιότητα, στὸ Τα λουτρά στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο*, ἐφ. *Καθημερινή, Ἐπιτὴ Ἡμέρες* (Κυριακὴ 13 Μαΐου 2001), 18.

όρισμένες διαφοροποιήσεις, που σχετίζονται κυρίως με την αλλαγή τῶν ἀντιλήψεων σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ σῶμα, καθὼς καὶ τὴν ὑποκατάσταση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῶν πόλεων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ἡ ὑπαρξη τοῦ λουτροῦ στὴν πρωτοβυζαντινὴ πόλη συμβόλιζε τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ συνέχιση τῆς ἀστικῆς ζωῆς, πού συνεχῶς περιοριζόταν³. Ἡ ἀπαγόρευση τῆς τέλεσης τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. πιστεύουμε ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλαγῆς τῶν ἀντιλήψεων πού εἶχαν ἤδη συντελεσθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα⁴ ἐνῶ εἶχε ἐπιπτώσεις στὸν περιορισμὸ τῆς χρήσης τῶν λουτρῶν, καθὼς καὶ στὴ σταδιακὴ αὔξηση τῆς χρήσης τῶν ἀτομικῶν λουτήρων⁵. Τότε ἄρχισε ἡ βαθμιαία ἐγκατάλειψη ἢ ἡ ἀλλαγή στὴ χρήση τῶν χώρων τῶν λουτρῶν, ὅπως προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας, ὅπου λειτουργοῦσαν πολλὲς θέρμες, λουτρὰ καὶ βαλανεῖα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀθλητῶν, πού ἔπαιρναν μέρος στοὺς ἀγῶνες⁶.

Ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν πρωτοβυζαντινῶν λουτρῶν τῆς Πελοποννήσου διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τους μειώνεται σὲ σύγκριση μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ ὡστόσο ἐξακολουθοῦν νὰ λειτουργοῦν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ., σὲ ὅλες τὶς μεγάλες πόλεις (Κόρινθος, Ἄργος, Πάτρα, Σπάρτη, Αἴγιο, Μεσσήνη, Τεγέα κ.λπ.), σὲ ἄλλες ἀγροτικῶν χαρακτῆρα ἐγκαταστάσεις (Ὀλυμπία, Ἐπιτάλιο), σὲ ἀγροικίες καὶ ἐπαύλεις (Ἄκρα Σοφία Ἰσθμίων, Ἅγιο Βασίλειο Κορινθίας, Κοκκινόραχη Σπάρτης), καθὼς καὶ σὲ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές (βασιλικὴ Ἁγίας Κυριακῆς Φιλιατρῶν) κ.λπ. Ὡς ἐκδήλωση τῆς συνέχισης τῆς ἀστικῆς ζωῆς τὰ λουτρὰ κτίζονταν στὸ κέντρο συνήθως τῶν πόλεων καὶ σὲ σημεία ὅπου ἡ πρόσβαση ἦταν σχετικὰ εὐκόλη καὶ ἀπρόσκοπη. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λουτρὰ τῶν πρωτοβυζαντινῶν πόλεων

3. YEGÜL, Baths and Bathing, 22.

4. Στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἀπαγορεύθηκε ἡ τέλεση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ἐνῶ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἐπιγραφῆς ὅτι ἡ τελευταία γνωστὴ Ὀλυμπιάδα πραγματοποιήθηκε τὸ ἔτος 385, βλ. σχετικὰ J. EBERT, Zur neuen Bronzeplatte mit Siegerinschriften aus Olympia (Inv. 1148), *Nikephoros* 10, 1997, 217-233.

5. Γιὰ τὴ χρήση ἀτομικῶν λουτήρων ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ, βλ. R. GINOUVÈS, Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère, *BCH* 79, 1955, 145-152.

6. Ὁ χώρος τῶν Δυτικῶν Θερμῶν τῆς Ὀλυμπίας, κοντὰ στὸν ποταμὸ Κλαδέο, χρησιμοποιήθηκε στὰ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια ὡς ἀποθήκη κατοικίας καὶ ἀργότερα ὡς τόπος ταφῆς, βλ. A. MALLWITZ, *Olympia, und seine Bauten*, Μόναχο 1972, 274-276. Ὁ λουτρικὸς χώρος στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ ἱεροῦ, κοντὰ στὸ Λεωνίδαῖο, πιθανὸν χώρος ὑγιεινῆς, μετασκευάστηκε τὸν 5ο αἰ. σὲ ἐργαστήρι παραγωγῆς οἴνου χωρὶς καμία μεταβολὴ τῆς προηγούμενης διαρρύθμισης, βλ. Th. VÖLLING, Παραγωγή κρασιοῦ στο ἱερό του Ολυμπίου Διὸς στο πρῶμο Βυζάντιο, στὸ Γ. Ἄ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ (ἐπιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ. Ἀμπελοοικονομικὴ Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου*, Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο, Κτῆμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ἡλείας, Ἀθήνα 2001, 35-36.

είχαν άμεση πρόσβαση σε σημαντικούς αστικούς δρόμους, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις της Κορίνθου⁷, του Άργους⁸, της Πάτρας, στην οποία θα αναφερθούμε πιο κάτω. Κοντά σε σημαντικές αστικές αρτηρίες θα βρίσκονταν τα λουτρά και τα βαλανεία που υπήρχαν και σε άλλες μεγάλες πελοποννησιακές πόλεις, όπως η Τεγέα⁹ και η Μεσσήνη¹⁰.

Τα πρωτοβυζαντινά λουτρά της Πάτρας, που αποκαλύφθηκαν ανασκαφικά είναι λίγα. Τα περισσότερα από αυτά πρέπει να είχαν δημόσιο χαρακτήρα γιατί έντοπίσθηκαν σε σημαίνουσες θέσεις του κέντρου της πόλης και είχαν άμεση πρόσβαση στους σημαντικότερους δρόμους της¹¹. Στις δημόσιες λουτρικές εγκαταστάσεις της Πάτρας συμπεριλαμβάνεται το μεγάλο βαλανείο του 6ου αι., που ανασκάφηκε στα Ψηλαλώνια (όδος Βύρωνος 1 και Χειλώνος Πατρώως)¹² (σχ. 1, άρ. 2), σε μικρή απόσταση από το έξεταζόμενο έδω λουτρό της οδού Γούναρη. Σε βαλανείο αποδόθηκαν επίσης τα κατάλοιπα άφιδωτού ρωμαϊκού οικοδομήματος, που αποκαλύφθηκε στην όδο Χαραλάμπη

7. Για την πόλη της Κορίνθου και το μεγάλο λουτρό που λειτουργούσε στην όδο Λεκαίου και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. Jane C. BIEBS, *The Great Bath on the Lechaion Road* [Corinth XVII], ASCSA, Princeton-New Jersey 1985, 7 κ.έ. Για τα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά της Κορίνθου, βλ. η ΙΔΙΑ, *Lavari est vivere. Baths in Roman Corinth*, στο Ch. K. WILLIAMS II - Nancy BOOKIDIS (έπιμ.), *The Centenary 1896-1996* [Corinth XX], Princeton-New Jersey 2003, 303-317.

8. Αναστασία ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά λουτρά στο Άργος, στο Anne PARIENTE - G. TOUCHAIS (έπιμ.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα-Άργος 28/4-1/5 1990* [Ελληνογαλλικές Έρευνες 3], Αθήνα-Παρίσι 1998, 375-376.

9. «Χρήμασι τοῖς Ἀγάθωνος ἐδείματο τῆδε λουτρὸν / δῆμος ὁ τῆς Τεγέας, θαῦμα καὶ ἐσσομένοις»: R. AUBERTON - F. BUFFÈRE, *Anthologie grecque* 13, Παρίσι 1980, 185, άρ. 280. Βλ. επίσης, D. FEISSEL - Anne PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, *TM* 9, 1985, 372, άρ. 138*. Το περίφημο αυτό λουτρό της πρωτοβυζαντινής Τεγέας, όπως και εκείνο της Μεσσήνης δεν έχει ακόμη έντοπισθεῖ.

10. Βούλα Ν. ΜΠΑΡΑΛΗ, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Μεσσήνης, στο Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ - Βούλα ΚΟΝΤΗ (έπιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 2002, 91-92, άρ. 12, εικ. 10.

11. Το λουτρικό συγκρότημα, που λείψανά του έντοπίσθηκαν στην όδο Μεσολογγίου 19, επεκτείνεται και στην όδο Μεσολογγίου 23 και είναι το μόνο από τα πατρικά λουτρά που βρίσκεται σε θέση λίγο πιο άπομακρυσμένη από τον κεντρικότερο ρωμαϊκό δρόμο της πόλης.

12. Ίφιγένεια ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 30, 1975, Β1, 109-110. Ἀφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, στο Ἀ. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ (έπιμ.) *Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, [Μελετήματα 13], Αθήνα 1991, 259-260. η ΙΔΙΑ, Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας, *Ἀντίφωνον, Ἀφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 146 σημ. 103. Μαρία ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ, *ΑΔ* 49, 1994, Β1, 215. Η χρονολόγηση του βαλανείου πραγματοποιήθηκε με βάση τα νομίσματα του 5ου-6ου αι.

75-77 (σχ. 1, ἀρ. 3) και βρισκόταν σὲ λειτουργία μέχρι και τὸν 5ο αἰ.¹³. Ἐπίσης, σὲ λουτρικὸ συγκρότημα ἀνήκουν τὰ λείψανα κτηρίου ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴν ὁδὸ Μεσολογγίου 19 και 23 (οἰκ. Μ. Μακρυγιάννη) (σχ. 1, ἀρ. 4)¹⁴. Ἀκόμη, μεγάλο ρωμαϊκὸ βαλανεῖο ἀποκαλύφθηκε στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, κοντὰ στὴν παραλία¹⁵. Ἡ θέσις τοῦ βαλανείου, τοῦ ὁποῖοῦ ἡ λειτουργία συνεχίσθηκε, ὅπως φαίνεται και κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, συνδέεται ἄμεσα μετὰ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Παυσανία μαντικὴ πηγὴ και τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας (σχ. 1, ἀρ. 8). Ἀκόμη, κῶρος συγκροτήματος ρωμαϊκῶν λουτρῶν (σχ. 1, ἀρ. 7), ἐντοπίσθηκε στὴν ὁδὸ Β. Ρούφου 121-125 (οἰκ. Δ. Λυκουργῶτη), ὅπου μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του κατὰ τὸν 7ο αἰ. λειοῦργησαν δύο μεγάλοι κεραμικοὶ κλίβανοι, καθὼς και τρίτος μικρότερος, μεταλλουργοῦ¹⁶. Τέλος, ἐρείπια ὑστερορρωμαϊκοῦ λουτροῦ ἐντοπίσθηκαν και στὴν ὁδὸ Παπαδιαμαντοπούλου¹⁷ (σχ. 1, ἀρ. 5), ἐνῶ σὲ λουτρὸ ἀνῆκε πιθανότατα και ὁ κῶρος ὑποκαύστων ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Πανακαῖδος Ἀθηνᾶς, κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ κάστρου¹⁸ (σχ. 1, ἀρ. 6). Ἡ λειτουργία τῶν λουτρῶν αὐτῶν ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ὡς τις ἀρχὲς 7ου αἰ.

Τὸ ἐξεταζόμενο λουτρὸ εἶχε πρόσβασις σὲ κεντρικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία, ποὺ ἦταν παράλληλη πρὸς τὴ σημερινὴ ὁδὸ Δ. Γούναρη, εἶχε κατεύθυνσις ἀπὸ Α πρὸς Δ και ἦταν σὲ μεγάλη ἔκτασις λιθόστρωτη¹⁹. Τμήματα τοῦ δρόμου αὐτοῦ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς πόλης.

13. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β2, 358, πίν. 221α. Δεξαμενὴ, καθὼς και ἀγωγοὶ τῶν ὑστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐντοπίσθηκαν και στὴν ὁδὸ Χαλαλάμη 39-41 (οἰκ. Ἰ. Γκίκα), βλ. Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 49, 1994, Β1, 212. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πολλὰ κοντὰ στὸ βαλανεῖο αὐτὸ βρίσκονται τὰ σύγχρονα δημόσια λουτρὰ τῆς πόλης τῶν Πατρῶν, τὰ ὁποῖα ἦταν σὲ λειτουργία ὡς τὸ 1960 περίπου.

14. Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 51, 1996, Β1, 213-214. Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται κοντὰ μετὰ τὸ ἀμέσως πρὸς Β εὐρισκόμενο οἰκόπεδο στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἀσημάκη Φωφίλα 15 και Μεσολογγίου, βλ. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 144-147. Τὸ λουτρὸ, τοῦ ὁποῖοῦ ἐρευνήθηκε μικρὸ μόνο τμήμα, βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ καλικόστρωτου δρόμου μετὰ κατεύθυνσις Β-Ν, ποὺ ἐντοπίσθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Μεσολογγίου.

15. Γ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, *ΑΔ* 19, 1964, Β2, 183-184. Ἐλένη ΣΑΡΑΝΤΗ, Ἡ Πάτρα ὅπως τὴν εἶδαν οἱ περιηγητὲς ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὸ 1500, *Μνήμων* 5, 1975, 24-25. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *Τοπογραφικά*, 144-145. ἢ *ΙΔΙΑ*, *Ἡ πόλις τῶν Πατρῶν*, 263.

16. Ἰωάννα ΜΕΝΝΕΓΚΑ, *ΑΔ* 37, 1982, Β1, 140, σχ. 2, πίν. 87β.

17. Γεωργία ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 46, 1991, Β1, 143.

18. Ὁ.π.

19. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Θέματα τοπογραφίας τῆς πόλης τῶν Πατρῶν, στὸ Ἄ. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ (ἐπιτομία), *Ἀνακoinώσεις κατὰ τὸ Πρῶτο Δεθνὲς Συμπόσιο Ἀρχαία Ἀχαΐα και Ἠλεῖα* [Μελετήματα 13], Ἀθήνα 1991, 310 και σημ. 27. Γὰ τοὺς δρόμους τῆς Πάτρας εἰτοιμάζεται μελέτη ἀπὸ τις ἀρχαιολόγους τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, κυρίες Μαρία Σταυροπούλου και Γεωργία Ἀλεξοπούλου.

B.- Τὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 77-79, οἰκ. Πέτρου Τερζῆ

1. Τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς

Σε σωστικὴ ἀνασκαφὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο μέχρι τὸ Μάιο τοῦ ἔτους 2001 στὴν ὁδὸ Γούναρη 77-79 (οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Π. Τερζῆ), κοντὰ στὴν πλατεία Ψηλαλωνίων στὴν Πάτρα (σχ. 1, ἀρ. 1) ἀποκαλύφθηκαν λείψανα λουτρικῆς ἐγκατάστασης²⁰. Τὸ λουτρὸ σωζόταν σὲ ἀρκετὰ μεγάλο ὕψος μέχρι τὴς ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰ. (1843) καὶ ἦταν ὁρατὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης ὡς ἀρχαῖο κατάλοιπο²¹. Ἡ παλαιὰ οἰκία ποὺ κατεδάφισε ὁ Π. Τερζῆς γιὰ νὰ κτίσει τὴ σύγχρονη πολυώροφη οἰκοδομὴ του εἶχε οἰκοδομηθεῖ πάνω στὸ λουτρό, καταστρέφοντας μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ του, ἐνῶ σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση διατηρήθηκε τὸ κατώτερο τμήμα του (εἰκ. 1)²². Τὸ κτήριο ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ ἦταν ἐνταγμένο στὸν πολεοδομικὸ ἴστο τῆς ρωμαϊκῆς καὶ πρωτοβυζαντινῆς πόλης μὲ πρόσβαση σὲ μία ἀπὸ τὴς κεντρικότερες ὁδικὲς ἀρτηρίες της, ἡ ὁποία ἔβαινε παράλληλα πρὸς τὴ σημερινὴ ὁδὸ Δ. Γούναρη καὶ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὸ λιμάνι²³. Τὸ κτήριο εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο μὲ ἀπόκλιση 20 μοιρῶν καὶ κατελάμβανε σχεδὸν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ οἰκοπέδου²⁴. Πρόκειται γιὰ τὰ λείψανα πρωτοβυζαντινοῦ λουτροῦ. Ἡ

20. Τὴν ἀνασκαφὴ πραγματοποίησε ἡ ἀρχαιολόγος Ἀφέντρα Γ. Μουτζᾶλη γιὰ λογαριασμὸ τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὰ εἱρήνια τοῦ λουτροῦ, περικλείεται ἀπὸ τὴς ὁδοὺς Ἀθανασίου Διάκου καὶ Σισίνης καὶ βρίσκεται στὸ Οἰκοδομικὸ Τετράγωνο 458 τῆς πόλης (σχ. 1).

21. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1995³, λήμμα *βαλανεῖο*, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔτος 1843 σωζόταν βαλανεῖο, κοντὰ στὸ ρωμαϊκὸ ὠδεῖο τῆς πόλης καὶ τὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη.

22. Πολλὰ εἶναι τὰ παραδείγματα σπιτιῶν, ποὺ οἰκοδομήθηκαν πάνω σὲ λουτρικὴ ἐγκατάσταση. Ὑπενθυμίζουμε ἐνδεικτικὰ τὴν οἰκία ποὺ οἰκοδομήθηκε πάνω στὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Ἀσπμάκη Φωπῖλα 97 στὴν Πάτρα, βλ. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 174, πίν. 77α, σχ. 2. Ἀντίστοιχο φαινόμενο διαπιστώνεται στὴ Μανολάδα Ἡλείας, ὅπου ἡ νεότερη οἰκία Σκιαδοπούλου ἐνσωματώθηκε σὲ λουτρικὴ ἐγκατάσταση πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, βλ. Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ἀφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Πρωτοβυζαντινὴ θέση στὴ Μανολάδα Ἡλείας, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία* (ὅπως σημ. 10), 271-296.

23. Στὸ κέντρο τῆς πόλης ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀγορὰ, ποὺ βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὸ ὠδεῖο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΑ (7, 20.6): *ἔχειται δὲ τῆς ἀγορᾶς τὸ ὠδεῖον*. Ὁ πολεοδομικὸς ἴστος τῆς Πάτρας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, παραμένει σχεδὸν ἀμετάβλητος κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, διατηρώντας σταθερὰ ὀρισμένα κύρια σημεῖα ἀναφορᾶς του, ὅπως π.χ. τὴν ἀκρόπολη-κάστρο, τὸ ρωμαϊκὸ ὕδραγωγεῖο, τὴς κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες, ποὺ διασχίζουν τὴν πόλη καὶ ὀδηγοῦν πρὸς τὸ λιμάνι, τὸ ὠδεῖο, τὰ λουτρὰ δημόσιας χρήσης - βασικὸ στοιχεῖο τοῦ καθημερινοῦ βίου- καὶ τὸ λιμάνι μὲ τὴς ἐγκαταστάσεις του.

24. Τὸ οἰκόπεδο ἔχει ἐμβαδὸν 624 μ². καὶ τὸ κτήριο ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καταλαμβάνει ἐπιφάνεια περίπου 416 μ². Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρωτοβυζαντινὸ λουτρό στὸ οἰκόπεδο Π. Τερζῆ ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι, ποὺ ἀντίκουν σὲ παλαιότερο κτήριο ρωμαϊκῶν χρόνων.

παρουσίαση, ή ένταξή του στο χώρο και τα ιστορικά δεδομένα της εποχής κατά την οποία ιδρύθηκε και λειτούργησε, αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

2. Ἀρχιτεκτονική (σχ. 2, 4, εἰκ. 1)

Τὸ ἐξεταζόμενο οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς αἴθουσες: τὸ ἀποδυτήριο (Α), τὸ tepidarium (Τ), καὶ τὸ caldarium (C), παρατακτικὰ τοποθετημένες σε ἕναν ἄξονα μῆκους 17 μ. με κατεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότιο. Frigidarium²⁵ καὶ ἀποχωρητήρια δὲν ἐντοπίσθηκαν²⁶. Πρόκειται κατὰ συνέπεια γιὰ μικρὸ βαλανεῖο²⁷, ἡ ὀργάνωση τῶν χώρων τοῦ ὁποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ συμμετρία, γεγονός πού βοηθᾷ στὴ λειτουργικότητά του. Τυπολογικὰ τὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 77-79 κατατάσσεται στὸ λεγόμενο *ἐν σειρᾷ τύπο*, οἱ χώροι τοῦ ὁποῦ ἀναπτύσσονται πάνω σὲ ἕναν ἄξονα²⁸. Στὰ λουτρὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ λουόμενοι ἔπρεπε νὰ διατρέξουν ὀρισμένους χώρους γιὰ νὰ φτάσουν στὸ caldarium καὶ κατόπιν νὰ περάσουν ἀπὸ τοὺς ἴδιους πάλι χώρους

25. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη 81-83 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κτήριο πρωτοβυζαντινῶν χρόνων με δύο χώρους καὶ ψηφιδωτὰ δάπεδα, πού χρονολογοῦνται στὴς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ., βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 27, 1972, Β1, 282. Τὸ παλαιοχριστιανικὸ αὐτὸ κτήριο καὶ οἱ ἐπιστρωμένοι με ψηφιδωτὰ δάπεδα χώροι του, δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἄμεση οἰκοδομικὴ συνάφεια με τὸ ἐξεταζόμενο λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Γούναρη 77-79. Μικρὰ λουτρὰ πού ἀπαρτίζονται μόνον ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτους οἴκους, δηλ. τὸ caldarium καὶ τὸ ἀποδυτήριο ἀπαντοῦν στὴς ἀρχαιότερες ρωμαϊκὲς βίλλες καὶ οἰκίες καὶ εἶναι συνήθως προσκολλημένα στὴς κουζίνες. Πιθανὸν λοιπὸν τὸ λουτρὸ στὴν ὁδὸ Γούναρη 77-79 νὰ εἶχε ἐξαρχῆς κατασκευασθεῖ χωρὶς frigidarium. Βλ. Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Τὸ Βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων*, Ἀθήνα 1990, 19 καὶ σημ. 63.

26. Ὁ ἀπόπατος τοῦ λουτροῦ δὲν ἐντοπίσθηκε· ἦταν, πιθανότατα, κτισμένος σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κτήριο, ὥστε ἡ δυσοσμία νὰ μὴ ἐνοχλεῖ τοὺς λουομένους. Γιὰ τὴς κατοικίες καὶ τὰ δημόσια κτήρια, τὰ ἀποχωρητήρια πού ὀνομάζονται *σωτήρια*, *χρεῖες* ἢ *ἀφεδρῶνες* ἦταν ἀπὸ τοὺς πλέον ἀναγκαίους χώρους. Ἀξίζει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν δημόσια ἀποχωρητήρια τὴς ἀνάγκης τοῦ κοινῶν κάλυπταν ἐν μέρει τὰ ἀφοδευτήρια τῶν δημόσιων λουτρῶν. Βλ. σχετικὰ Ἄ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων*, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνῶς Συμποσίου, Ἡ Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1989, 336.

27. Με τὸν ὄρο *βαλανεῖον* χαρακτηρίζονται τὰ μικρότερα ἀπὸ τὴς θερμὲς κτίσματα, πού περιλαμβάνουν μόνον τοὺς ἀπαραίτους χώρους γιὰ τὸ λουτρό. Γιὰ τὸν ὄρο *βαλανεῖο-λουτρὸ* καὶ ὄχι θερμὲς, βλ. R. A. STACCIOLI, *Tracce di Terme Pompeiane a Roma*, Ρώμη 1955, 391-401.

28. Inge NIELSEN, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, τόμ. 1-2, Aarhus 1993², τόμ. 2, 50-52. Στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκει καὶ τὸ λουτρὸ τοῦ 6ου αἰ., πού ἀποκαλύφθηκε στὰ προάστια τῆς Καισαρείας σὲ ἀπόσταση 300 μ. ἀπὸ τὸ ὕδραγωγεῖο τῆς πόλης, βλ. F. L. HORTON Jr., *A Sixth-Century Bath in Caesarea's Suburbs and the Transformation of Bathing Culture in Late Antiquity*, στὸ A. RABAN - K. HOLM (ἐπιμ.), *Caesarea Maritima A Retrospective after two Millennia*, Leiden-New York-Köln 1996, 177-189 καὶ κυρίως 181.

προκειμένου να κατευθυνθούν προς το αποδυτήριο. Στο λουτρό της όδοϋ Γούναρη ἔμπαινε κανείς ἀπὸ τὸ θυρωρεῖο ἢ κατευθείαν ἀπὸ μία αὐλή, πὺ εἶχε πρόσβαση στὸ δρόμο. Τὸ τμήμα αὐτὸ δὲν ἐντοπίσθηκε ἀνασκαφικά²⁹, διότι ἐνδεχομένως βρισκόταν στὸ νοτιότατο ὄριο τοῦ οἰκοπέδου καὶ προεκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὸ πεζοδρόμιο καὶ τὸ ὁδόστρωμα τῆς σύγχρονης ὁδοῦ Δ. Γούναρη γιὰ νὰ συναντήσει στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τὴν ἀρχαία ὁδὸ πὺ ἀποκαλύφθηκε μέσα στὴν ἰδιοκτησία Γ. Σοφῆ.

2.1. Τὸ ἀποδυτήριο

Ἡ πρόσβαση στὸ ἀποδυτήριο³⁰ (σχ. 2, εἰκ. 2) τοῦ λουτροῦ ἐξασφαλιζόταν ἀπὸ ἓνα ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. Βρέθηκε κατὰ χώραν λίθινο κατώφλι πὺ διασώζει γόμφο σπῆριξης μιᾶς μονόφυλλης θύρας (σχ. 2, εἰκ. 3). Τὸ ἀποδυτήριο, εἶναι ὁ μεγαλύτερος σὲ διαστάσεις κῶρος τοῦ λουτροῦ. Τὸ πάχος τῶν τοίκων κυμαίνεται ἀπὸ 0,65 - 0,70 μ. καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ ἐπιμελημένη ἀργολιθοδομῆ. Ἡμίεργοι λίθοι διαφόρων μεγεθῶν μὲ ἐλάχιστα μαρμάρινα σροῖα καὶ σποραδικὰ τοποθετημένα θραύσματα κεράμων καὶ πλίνθων στοὺς ἀρμούς συνδέονται μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα ἀπὸ ἀσβέστη καὶ ἄμμο. Τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἀποδυτηρίου, σωζόμενο σὲ ὕψος 0,45 - 0,65 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδό του, καλύπτουν τεμάχια λεπτῶν μαρμάρινων πλακῶν πάχους 0,02 μ. σπυριζόμενες σὲ πλατυκέφαλα καρφιά (εἰκ. 4). Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀποδυτηρίου μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς ὀρθομαρμάρωσης καὶ τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ κῶρου βρέθηκε αὐλάκι, πὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἀπορροή τῶν ὑδάτων ἀπὸ τὸ κῶρο. Στὴν ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀποδυτηρίου διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη κτιστοῦ ἔδρανου πλάτους περίπου 0,37 μ. καὶ σωζόμενου μήκους 0,98 μ., πὺ προφανῶς χρησίμευε γιὰ νὰ κάθονται ἀναπαυτικὰ οἱ λουόμενοι (εἰκ. 4). Τὸ ἔδρανο ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ παλαιότερου ρωμαϊκοῦ κτηρίου σὲ δευτέρη χρήση, ὅπως ἓνα κομμάτι μαρμάρου, μὲ ἐγχάρακτη λατινικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 5). Τὸ δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου ἐντοπίσθηκε 0,72 μ. πὺ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη. Ἦταν στρωμένο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του μὲ τετράγωνες ὀπτοπλίνθους πλευρᾶς 0,60 μ. καὶ πάχους 0,05 μ. τῶν ὁποίων ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια καλυπτόταν μὲ διπλῆς δακτυλιῆς πρόσφυσης πὺ σχημάτιζαν Χ, καθὼς καὶ μὲ μαρμάρινες λευκοῦ χρώματος ἀνισομεγέθεις καὶ ἀδρὰ δουλεμένες πλάκες (σχ. 2, εἰκ. 2), προερχόμενες ἀπὸ κάποιο γειτονικὸ κτήριο παλαιότερης ἐποχῆς. Οἱ πλάκες εἶχαν τοποθετηθεῖ κολυμπιτῆς πάνω σὲ

29. Προφανῶς καταστράφηκε ἀπὸ τὴ σύγχρονη ὁδὸ Δ. Γούναρη καὶ τὸ πεζοδρόμιό της.

30. Inge NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, Aarhus 1993², 153. Ὁ κῶρος τοῦ ἀποδυτηρίου βρίσκεται συνήθως στὴ συνέχεια τοῦ frigidarium ἢ τοῦ tepidarium. Στὸ κῶρο τοῦ ἀποδυτηρίου εἰσέρχεται κανείς κατευθείαν ἀπὸ ἔξω, ἀλλὰ συνήθως ὑπάρχει κάποιος ἀνοικτὸς κῶρος ἀναμονῆς, κάποιο atrium μὲ παγκάκια.

ίσχυρὸ κεραμεικὸ κονίαμα. Τὸ δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου ἀποτελοῦσαν δύο στρώσεις ὀπτοπλίνθων, ἢ μία στρωμένη πάνω στὴν ἄλλη. Τόσο κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη, ὅσο καὶ κάτω ἀπὸ τὴ δεύτερη πλακόστρωση βρέθηκαν μικρὲς χάλκινες ὑποδιαρέσεις νομισμάτων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μέχρι τὴς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., δίνοντας ἓνα χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ λουτροῦ. Ἡ διπλὴ πλακόστρωση δαπέδου ἐξηγεῖται ἐνδεχομένως εἴτε ὡς ἐπισκευή, εἴτε ὡς πρόθεση τῶν κατασκευαστῶν νὰ ἐπιτύχουν κλίση ἐπιπέδου, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἢ ἀπορροή τῶν ὑδάτων. Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀλλαγὲς στὴς συνθήκες λούσης, ποὺ ἄρχισαν τὸν 4ο αἰ. εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μετατροπὴ τῆς τυπολογίας τῶν λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀποδυτηρίου σὲ κεντρικὸ χῶρο τοῦ οἰκοδομήματος³¹. Στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἀποδυτηρίου βρέθηκαν πολλὲς ἀκέραιες κεραμίδες στέγης καθὼς καὶ σιδερένια καρφιά, γεγονός ποὺ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ μικρὸ πάχος τῶν τοίχων, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ξύλινης κεραμοσκεποῦς στέγης³². Ὁ καλύτερα σωζόμενος τοῖχος τοῦ ἀποδυτηρίου εἶναι ὁ νότιος. Σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ σὲ ὕψος 0,46 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ἀγωγοῦ ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ποὺ διατυροῦσε τὸν τοῖχο καὶ μετέφερε νερὸ στὴν εὐρισκόμενη στὰ ἀνατολικά τῆς κυκλικῆς κάτοψης δεξαμενὴ διαμέτρου 1,80 μ., ποὺ τροφοδοτοῦσε μὲ νερὸ τοὺς δύο ἀτομικοὺς λουιτῆρες ψυχροῦ ὕδατος. Ἀνατολικά τοῦ ἀποδυτηρίου ὑπάρχει τετράγωνης κάτοψης βοηθητικὸς χῶρος πλευρᾶς 1,35 μ.

2.2. Η *suspensura*

Ἡ *suspensura*³³, τὸ ὑπερυψωμένο δηλαδὴ δάπεδο ποὺ στηρίζεται σὲ πεσσίσκους, διατρήθηκε σὲ πολλὴ καλὴ κατάστασι στοὺς χώρους ποὺ φέρουν ὑπόκαυσι³⁴, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ λουτροῦ (σχ. 2, 8, εἰκ. 6). Σώθηκαν δηλαδὴ τὰ διπλὰ δάπεδα τῶν θερμῶν χώρων τοῦ λουτροῦ οἱ *suspensurae caldariorum*³⁵, μὲ ἐνδιάμεσο κενὸ ὕψους 0,85 μ. προκειμένου νὰ διαδίδεται ἡ θερμότητα ποὺ παραγόταν ἀπὸ τὸ *praefurnium*. Τόσο τὸ κάτω δάπεδο, ἢ φέρουσα δηλαδὴ κατασκευή, ὅσο καὶ τὸ ὑποστηριζόμενο,

31. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Βαλανεῖο*, 31 σημ. 109.

32. Πρακτικὴ συνήθης γιὰ τὴ στέγασσι τῶν ἀποδυτηρίων, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη θερμομόνωσις ἢ ὁ κίνδυνος πυρκαγιᾶς ἀπὸ τὴς ἐστίες.

33. Γιὰ τὴ *suspensura*, βλ. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 4, 14, 161. Πβ. σχ. 8 παρόντος ἄρθρου.

34. Ὡς ὑπόκαυσι νοεῖται ὁλόκληρο τὸ σύστημα ἀγωγῶν καὶ διανομῆς θερμοῦ ἀέρα στὰ δάπεδα τοῦ λουτροῦ, καθὼς καὶ ὁ χῶρος τοῦ καυστήρα, ὅπου παράγεται ἡ θερμότητα.

35. ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ, *Περὶ Ἀρχιτεκτονικῆς*, ἔκδ., F. GRANGER, *Vitruvii, De Architectura*, Λονδίνο 1970, τόμ. 1, V, 303.

πάνω στο οποίο περπατούσαν οί λουόμενοι, είναι επιστρωμένα με τετράγωνες όπιοπλίνθους πλευρᾶς 0,28 μ., 0,30 μ., 0,32 μ. και πάχους 0,032 μ., 0,035 μ., 0,038 μ. Πεσσίσκοι τετράγωνης διατομῆς πλευρᾶς 0,30 μ. και ὕψους 0,72 μ. ἀνακρατοῦσαν τὸ ὑπερυψωμένο δάπεδο τοῦ tepidarium και τοῦ caldarium τοῦ λουτροῦ. Τὸ δάπεδο αὐτὸ συνολικοῦ πάχους 0,13 μ. ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλες στρώσεις πλίνθων³⁶ ἐναλλασσόμενες μὲ δύο στρώματα ὑδραυλικοῦ κονιάματος³⁷.

2.3. Τὸ tepidarium (cella tepidaria)

Ὡς tepidarium³⁸ (μέσος ἢ κλιαινόμενος οἶκος ἢ κλιανοψύχιον) θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ εὐρισκόμενος βόρεια τοῦ ἀποδυτηρίου κῶρος. Τὸ tepidarium τοῦ ἐξεταζομένου λουτροῦ παρουσιάζει σὲ κάτοψη τετράγωνο σχῆμα και φέρει ὑπόκαυστα. Οἱ ἐσωτερικὲς του διαστάσεις εἶναι 2,70 x 2,70 μ. και τὸ πάχος τῶν τοίχων του 0,70 μ. Εἴκοσι πεσσίσκοι, ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις τετράγωνων όπιοπλίνθων πλευρᾶς 0,30 μ., διευθετημένοι ἀνὰ πέντε σὲ τέσσερις σειρὲς πάνω στὴν area³⁹ σπῆριζαν τὸ ὑπερυψωμένο δάπεδο πάνω στὸ ὁποῖο κυκλοφοροῦσαν οἱ λουόμενοι. Τὸ tepidarium φαίνεται ὅτι στεγαζόταν μὲ ἡμισφαιρικὸ θόλο, ὅπως γίνεται δηλαδὴ σὲ ὅλους τοὺς θερμαινόμενους κῶρους τῶν λουτρῶν. Στενὴ δίοδος πλάτους 0,65 μ. ἀποφρασσόμενὴ πιθανότατα μὲ βῆλα⁴⁰, ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν τετράγωνη θερμαινόμενὴ μὲ τὸ σύστημα τῶν ὑποκαύσεων αἶθουσα τοῦ tepidarium στὸ κῶρο, ὅπου βρέθηκαν δύο κτιστοὶ ἀτομικοὶ λουτήρες. Πρόκειται γιὰ ἕνα ὀρθογωνίου σχήματος λουτήρα, διαστάσεων 2 x 1,60 μ., ὅπου ὁ λουόμενος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ λουσθεῖ καθιστός (σχ. 2, εἰκ. 7, 8), καθὼς και ἕνα τετράγωνης κάτοψης⁴¹ και πλευρᾶς 0,83 μ. Τὸ βάθος και τῶν δύο λουτήρων ἦταν 0,65 μ. Μὲ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα στεγανοποιήθηκαν τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα, καθὼς και ὁ πυθμένας τῶν λουτήρων, ἐνῶ ἐγκάρσιο τοιχάριο πάχους 0,20 μ. ἐξασφάλιζε τὸ διαχωρισμὸ τους (εἰκ. 7).

36. Ἡ κάθε πλίνθος ἔχει πάχος 0,03 μ.

37. Ἡ κάθε στρώση ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἔχει πάχος 0,02 μ.

38. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ., 1, 155–156. Στὰ tepidaria ἐφαρμόζεται συνήθως τὸ σύστημα θέρμανσης μόνο μὲ ὑπόκαυστα, βλ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Balaneio*, 17 σημ. 58.

39. Area εἶναι τὸ δάπεδο τοῦ ὑπόγειου θαλάμου θερμότητας.

40. Τὰ λεγόμενα βηλόθυρα τὰ χρησιμοποιοῦσαν στὶς ἐνδιάμεσες θύρες τῶν λουτρῶν, βλ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Balaneio*, 15 και σημ. 52.

41. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τετράγωνου λουτήρα, κάτω ἀπὸ τὸν κυκλικὴς διατομῆς μολύβδινο σωλήνα (εἰκ. 8) παροχῆς νεροῦ, διακρίνονται στὸ κονίαμα τῆς ἀνατολικῆς παρεῖδς τὰ ἔλατα ποὺ ἐπικάθησαν πάνω του μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη χρῆση.

2.4. Τὸ caldarium (cella caldaria, ἔνδον ἢ θερμὸς οἶκος)

Ὡς caldarium⁴² ταυτίζεται ὁ χώρος πὺ βρῖσκεται βορείως καὶ στὴ συνέχεια τοῦ tepidarium. Ὁ χώρος φέρει ὑπόκαυστα. Τὸ δάπεδο τόσο τῶν ὑποκαύστων, ὅσο καὶ τὸ ὑπερυψωμένο σώζονται ἀποσπασματικά. Ἀπὸ τοὺς πεσσίσκους στήριξης, πὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τετράγωνα ὀπτοπλίνθους πλευρᾶς 0,30 μ., σώθηκαν in situ μόνο δεκατρεῖς (σχ. 3, εἰκ. 9)⁴³. Καὶ οἱ τέσσερις τοῖχοι τοῦ θερμοῦ οἴκου ἔχουν πάχος 0,75 μ., πὺ σημαίνει ὅτι καὶ τὸ caldarium στεγαστόταν μὲ καμάρα. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θερμοῦ οἴκου διαμορφώνονται σὲ ἡμικυκλικὲς ἀψίδες κορδῆς 1,80 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων βρῖσκονται οἱ ἀτομικοὶ λουτήρες S1 καὶ S2 (πύελοι, solia) πὺ χρησίμευαν γιὰ μπάνιο μὲ ζεστὸ νερὸ (σχ. 3)⁴⁴. Ἐξωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκε κατασκευὴ πὺ ταυτίζεται μὲ praefurnium Pr (σχ. 4)⁴⁵. Ἀγωγὸς παροχῆς ὕδατος ἡμικυκλικῆς διατομῆς σώθηκε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς δυτικῆς πυέλου S2, πὺ τροφοδοτοῦσε μὲ νερὸ κτιστὴ δεξαμενὴ τὴν Alveus (Al), τετράγωνης κάτοψης καὶ πλευρᾶς 1,50 μ., πὺ βρῖσκεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ λουτροῦ.

Πλινθόκτιστο τοξωτὸ ἄνοιγμα ὀδηγοῦσε ὑπογείως ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ caldarium πρὸς τὸν χώρο τοῦ tepidarium (εἰκ. 10, 11). Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε τὴν κυκλοφορία τοῦ θερμοῦ ἀέρα στὸν χώρο τῶν ὑποκαύστων. Ἐπίσης, ἀπὸ ἐκεῖ ἔμπαιναν καὶ οἱ fornacatores γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν χώρων τοῦ λουτροῦ. Μεταγενέστερα τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀποφράχθηκε (εἰκ. 11). Στὸν χώρο βρέθηκε κλειστὸ σύνολο κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεχωρίζουν μικρὸ ἄγγειο μεταφορᾶς ὑγρῶν καὶ δύο ἀκέραιοι ἄμφορες (σχ. 5, 6, 7), πὺ βρέθηκαν μαζί ὄρθιοι ἀκουμπισμένοι στοὺς πεσσίσκους τοῦ ὑποκαύστου. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων αὐτῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ κάνουμε λόγο πιὸ κάτω, καὶ μάλιστα τοῦ νεότερου, ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς ὄριο ante quem γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου ἀπόφραξης τοῦ ἀνοίγματος.

Τὸ λουτρὸ τῆς ὁδοῦ Γούναρη 77-79, ὅπως δείχνει τὸ μέγεθός του, πρεῖ τὴν βιτριανὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ πλάτος του πρέπει νὰ εἶναι τὸ 1/3 τοῦ μήκους

42. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 156-157.

43. Πεσσίσκοι ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις τετράγωνων ὀπτοπλίνθων βρέθηκαν τόσο στὸ βαλανεῖο τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων (ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Βαλανεῖο*, 25), στὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴ Μπρεξίza τοῦ Μαραθῶνος (Ξένη ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, Τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴν Μπρεξίza τοῦ Μαραθῶνος, *AE* 132, 1993, 150-151, εἰκ. 21-22 καὶ 153, εἰκ. 24), ὅσο καὶ στὸ ἀδημοσίευτο ἀκόμη βαλανεῖο, πὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ζ' ΕΠΚΑ Ὀλυμπία Βικάνου στὸ οἰκόπεδο Παναγοπούλου στὸ Πεταλίδι Μεσσηνίας. Καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστοῦμε τὴν Ὀλυμπία Βικάνου γιὰ τὴν πληροφορία. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου βρέθηκαν tegulae mammatatae (μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση) ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ (εἰκ. 14).

44. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 157.

45. Ὁ.π., 162.

του. Στις ἀρχές τοῦ Βιτρουβίου ἀνταποκρίνεται ἐπίσης ἡ κατασκευὴ μόνον τῶν ἀπολύτως ἀπαραίπτων γιὰ τὴ λούση χώρων. Τὸ λουτρό μποροῦσε νὰ ἐξυπηρετήσει ταυτόχρονα δέκα περίπου ἄτομα. Ἦταν δηλαδὴ ἕνα συνοικιακὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ λουτρό.

3. Κινητὰ εὐρήματα

Τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ λουτροῦ εἶναι ποικίλα. Βρέθηκε λατινικὴ ἐπιγραφή σὲ δευτέρη χρήση, γυάλινα ἀντικείμενα πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, ὅπως τμήματα μυροδοχείων, κομμάτια ἐλαφρόπετρας, ἕνα μεταλλικὸ βαρίδι κ.λπ. Βρέθηκαν ἐπίσης νομίσματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ φθαρμένα, ἐνῶ ἄλλα μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἀκόμη πολλὰς ομάδες κεραμεικῆς. Τὰ ὄστρακα (τμήματα ἀπὸ ἀμφορεῖς, λαβές, κεῖλη, λαιμοὶ ἀγγείων κ.λπ.) καλύπτουν ἕνα μεγάλο χρονικὸ φάσμα, πὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ κλασσικὰ χρόνια καὶ φθάνει μέχρι τὸ 19ο αἰ., καταδεικνύοντας τὴ διαχρονικὴ χρήση τοῦ χώρου. Τὰ ὄστρακα τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου εἶναι σαφῶς τὰ περισσότερα, καλύπτουν ἕνα μεγάλο χρονικὸ φάσμα, ἐκτείνοντο ἀπὸ τὸν 6ο τουλάχιστον αἰ. ὡς τὰ τέλη τοῦ 7ου καὶ παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ στὸν πηλό, τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση. Συνολικὰ ἐντοπίσθηκαν 30 ομάδες ὄστράκων, πὺ καλύπτουν ὅλες τὶς περιόδους καὶ κατανέμονται σὲ διάφορους χώρους τοῦ λουτροῦ, ὅπως στὸ ἀποδυτήριο, τὸ *caldarium* καὶ τὸ *tepidarium*. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ κτενωτὴ κεραμεικὴ, πὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ στὸν 7ο αἰ.⁴⁶, ἐντοπίζεται σὲ πολλὰς ἀπὸ τὶς ομάδες ὄστράκων, πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τμημάτων τοῦ λουτροῦ, ὅπως στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς κόγχης τῆς πυέλου S1 (ὁμάδα 85), στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πυέλου S1 (ὁμάδα 88, 89), στὸ κῶρο τοῦ ἀποδυτηρίου (ὁμάδα 98, 100), στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τῆς *alveus* (ὁμάδα 104), γεγονός πὺ σημαίνει ὅτι οἱ ἀντίστοιχοι κῶροι, πὺ βρίσκονται πολὺ κοντὰ ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο, χρησιμοποιοῦνται καὶ κατὰ τὸν 7ο αἰ. τουλάχιστον (εἰκ. 12, α, β, γ, δ). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τρία ἀκέραια ἀγγεῖα ἀποθήκευσης καὶ μεταφορᾶς ὑγρῶν προϊόντων πὺ βρέθηκαν τοποθετημένα μαζί. Ἀναλυτικότερα:

46. Πρόκειται γιὰ ὄστρακα ἀγγείων, κυρίως ἀμφορέων, πὺ φέρουν στὸ σῶμα κτενωτὴ διακόσμηση καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰ. Παρόμοιοι ἀμφορεῖς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι τύποι ἀγγείων μὲ κτενωτὴ διακόσμηση κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὁλόκληρη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου, τὴν περιοχὴ τοῦ Κάτω Δούναβη, τῆς Μαύρης Θάλασσας κ.ά. βλ. σχετικὰ T. VIDA, *Die Awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh.)* [Varia Archaeologica Hungrica 8], Βερολίνο-Βουδαπέστη 1999, 88-105 Ἔνα GARAM, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts* [Monumenta Avarorum Archaeologica 5], Βουδαπέστη 2001, 165-168, πίν. 124, 1.

3.1. Ἀμφορέας ὄξυπύθμενος (A1, σخ. 5)

Ἀκέραιος μεσαίου μεγέθους ἀμφορέας μεταφορᾶς ὑγρῶν. Ἔχει ὕψος 0,428 μ., μέγιστη διάμετρο κοιλιάς 0,188 μ. καὶ ἐλάχιστη διάμετρο κοιλιάς 0,124 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους μὲ τὸ τοίχωμα εἶναι 0,054 μ. Τὰ τοιχώματα εἶναι παχειά.

Ὁ ἀμφορέας εἶναι μακρόστενος, ὠοειδῆς καὶ ὄξυπύθμενος, μὲ ραβδώσεις ἀπὸ τὸν τροχὸ σὲ ὀλόκληρο τὸ σῶμα του. Οἱ δύο λαβῆς του παρουσιάζουν σχῆμα ἀποστρωγυλευμένης γωνίας. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀνοιχτόχρωμος, καθαρὸς, ἀργιλώδης, λεπτόκοκκος καὶ λεπτοκοσκινισμένος. Δὲν παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ πηλοὺς ἀγγείων ποὺ ἔχουν κατασκευασθεῖ στὴν πλησιόχωρη περιοχὴ. Τὸ χεῖλος βρέθηκε σπασμένο, ἐνῶ στὸ σῶμα παρουσιάζει φθορές, ποὺ ἔγιναν πιθανὸν κατὰ τὴ σπῆριξή του στὴν ξύλινη βάση μεταφορᾶς.

Ἀνάλογοι ἀμφορεῖς τοῦ τύπου TRC4 (ὁμάδα ὑστερορρωμαϊκῶν Κρητικῶν ἀμφορέων) βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφῆς τῆς Γόρτυνας σὲ στρώματα ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μέσα στὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰ.⁴⁷ Ἀντίστοιχοι ἀμφορεῖς βρέθηκαν στὴν Κόρινθο καὶ χρονολογοῦνται, σύμφωνα μὲ προφορικὴ ἐνημέρωση τοῦ G. Sanders, σὲ χρονικὸ φάσμα ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι τὶς ἀρχῆς τοῦ 9ου αἰ. Ἀκόμη ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ πατρὶνὸς ἀμφορέας μὲ ἀμφορέα ποὺ βρέθηκε στὴν Κόρινθο καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 6ο αἰ.⁴⁸ Τέλος, ὁμοιότητες παρουσιάζει ὁ ἐξεταζόμενος ἀμφορέας μὲ ἀμφορεῖς τοῦ τύπου 22, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὸν A. Sazanov κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 6ου μέχρι καὶ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ.⁴⁹

3.2. Ἀμφορέας (A2, σخ. 6)

Ἀκέραιος μεσαίου μεγέθους ἀμφορέας ὕψους 0,374 μ. Ἡ μέγιστη διάμετρος κοιλιάς 0,204 μ. Ἡ διάμετρος βάσης 0,11 μ. Στὴ βάση ὑπάρχει ἐνσφράγιστος κύκλος δια-

47. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ κρητικῶ ἀμφορέα, τὶς παραλλαγῆς του καὶ τὴ χρονολόγησή του, βλ.. Elisa Chiara PORTALE - Ilaria ROMEO, Contenitori da trasporto. Produzioni cretesi, στὸ Antonino DI VITA (ἐπιμ.), *Lo Scavo del Pretorio (1989-1995)* [Gortina V.3], τόμ. V.3* τεῦχ. I, *I Materiali*, Πάδοβα, 2001, 302-303, 306-307 καὶ τόμ. V.3**, *I Materiali-Tavole*, Πάδοβα, 2000, πίν. XLVe: anfore cretesi tipo TRC4.

48. Ch. K. WILLIAMS II - Joan E. FISHER, Corinth, 1975: Forum Southwest, *Hesperia* 45, 1976, 135, πίν. 23, 79. Σύμφωνα μὲ τὸν G. Sanders ὁ ἀμφορέας αὐτὸς μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ στὸν 7ο αἰ., ἐνῶ ἀμφορεῖς τῆς ἴδιας οἰκογένειας ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κόρινθο χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ. ἢ καὶ ἀργότερα.

49. A. SAZANOV, Les amphores de l'antiquité tardive et du Moyen Age: continuité ou rupture? Le cas de la Mer Noire, *La Céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe congrès de l'Association Internationale pour l'étude des Céramiques Médiévales en Méditerranée, Aix-en-Provence 13-18 novembre 1995*, Aix-en-Provence 1997, 92, εἰκ 2, 22.

μέτρου 0,033 μ. με ἴκνη ἀπὸ τροχὸ ἢ ἐργαλεῖο. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους μαζί με τὸ τοίχωμα εἶναι 0,063 μ., ἐνῶ τὸ πάχος τοῦ χείλους εἶναι 0,08 μ.

Κατασκευασμένος σὲ τρία μέρη ἔχει ἐλαφρῶς ἀτρακτοειδὲς σχῆμα καὶ πεπλατυσμένη βάση. Ὁ λαιμὸς εἶναι κωνικὸς καὶ τὸ χεῖλος κονδρὸ με σκοτία. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀργιλώδης, ἀνοιχτόχρωμος, καθαρὸς, χωρὶς προσμίξεις, λεπτόκοκκος καὶ λεπτοκοσκινισμένος.

Ὁ ἀμφορέας Α2 εἶναι τροχήλατος καὶ παρουσιάζει ὁμοιότητες με ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ στρώματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ.⁵⁰ Ἐπίσης, ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ σῶμα παρουσιάζει ὁ ἀμφορέας ποὺ βρέθηκε στὴν Πάτρα με ἀντίστοιχο ποὺ ἐντοπίσθηκε σὲ ἀνασκαφὲς τῆς Αἴγινας σὲ στρώμα ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στὸν 8ο αἰ.⁵¹ Μεγάλη ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος παρουσιάζει ἐπίσης ὁ πατρινὸς ἀμφορέας με ἀντίστοιχο ποὺ βρέθηκε στὴν Κόρινθο, κατασκευάστηκε σὲ τοπικὸ ἐργαστήριο καὶ χρονολογεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου-ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ.⁵² Οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ μοιάζουν με τοὺς ἀμφορεῖς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σπάρτη⁵³.

3.3. Μικρὸ ἀγγεῖο μεταφορᾶς ὑγρῶν (Α3, σχ. 7)

Τροχήλατο κοντόχοντρο ἀγγεῖο, ποὺ σώζεται σὲ ἄριστη κατάσταση. Ἔχει ὕψος 0,33 μ. καὶ μέγιστη διάμετρο κοιλιάς 0,195 μ.. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους εἶναι 0,04 μ.,

50. Σχεδὸν ὅμοιος ἀμφορέας με αὐτὸν τῆς Πάτρας ἐντοπίζεται στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου, ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ.: βλ. J. W. HAYES, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, τόμ. 2., *The Pottery*, Princeton N. J., 1992, 113, ἀποθέτης 36, εἰκ. 58, ἀρ. 17, τύπος 44 καὶ σ. 73, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν συγκεκριμένο τύπο ἀμφορέα τῆς ἀνασκαφῆς.

51. F. FELTEN, *Die christliche Siedlung*, στὸ H. WALTER (ἐπιμ.), *Alt-Ágina I, 2, Bayerische Akademie der Wissenschaften. Ágina-Kommission, Mainz/Rhein* 1975, 68, 70, ἀρ. 108, πίν. 22, ἀρ. 108. Πρόκειται γιὰ ἀμφορέα ποὺ ἀποτελεῖ νεότερη ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ 2, βλ. σχετικὰ Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ νησιωτικὸ κῶρο καὶ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (7ος-9ος αἰ.): μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)* [Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε. Διεθνῆ Συμπόσια 9], Ἀθήνα 2001, 245. Τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρονικῶς παράλληλα τῶν ἀμφορέων ἀρ. 105-109 ἀπὸ τὴν Αἴγινα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ χρονολογοῦνται στὸν 9ο-10ο αἰ.

52. G. D. R. SANDERS, *An Overview of the New Chronology for 9th to 13th Century Pottery at Corinth*, στὸ Ch. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ (ἐπιμ.), *Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999*, Ἀθήνα 2003, 39-40, εἰκ. 10, 3. Ἀμφορέας ποὺ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια καὶ βρέθηκε στὰ κατώτερα στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς φραγκικῆς Κορίνθου χρονολογεῖται πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. (προφορικὴ ἐνημέρωση τοῦ G. Sanders).

53. G. D. R. SANDERS, *Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea*, στὸ G. B. WAYWELL - J. J. WILKES (ἐπιμ.), *Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report*, ABSA 90, 1995, 453.

ἐνῶ τὸ πάχος εἶναι 0,005 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη ἔχει σῶμα σφαιρικό καὶ καταλήγει σὲ κομβίο. Σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σώματος παρατηροῦνται διακοσμητικές ραβδώσεις ἀπὸ τὸν τροχό. Οἱ δύο λαβές του ἔχουν σχῆμα ἀποστρογγυλευμένης ὀρθῆς γωνίας καὶ ὁ λαϊμός του, πού εἶναι κάθετος στὸ σῶμα, μοιάζει μὲ ἀνεστραμμένο ψηλὸ κωνί. Ὁ πηλὸς ἔχει πολλὲς προσμίξεις. Χεῖλος χωρὶς σκοτία.

Ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ δὲν παρουσιάζει πλήρη ἀντιστοιχία μὲ κανένα ἄλλο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε. Ὡστόσο, ἐντοπίζονται ἐπὶ μέρους ἀντιστοιχίες μὲ ἄλλα ἀγγεῖα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διαμόρφωση τοῦ λαϊμοῦ, τοῦ χεῖλους καὶ τῶν λαβῶν. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ ἀγγείου ἔχει ὁμοιότητα μὲ θραῦσμα ἀνώτερου τμήματος ἀγγείου ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα, πού χρονολογεῖται στὴν περίοδο μεταξύ τοῦ 500 καὶ τοῦ 540⁵⁴. Τέλος, πέντε θραύσματα ἀπὸ ἀνάλογο ἀγγεῖο, μὲ ἐξάιρεση τὸν ἀνάγλυφο δακτύλιο στὸ σημεῖο ἔκφυσης τῶν λαβῶν ἀπὸ τὸν ὦμο, βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τῆς Γόρτυνας⁵⁵.

3.4. Λατινικὴ ἐπιγραφή

Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα λίθινα κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμῆμα ἐπιγραφῆς χαραγμένης σὲ μάρμαρο πού βρέθηκε σὲ δεύτερη χρήση. Πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια μεγαλογράμματη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή γραμμένη στὴ λατινικὴ γλῶσσα (εἰκ. 5). Εἶναι χαραγμένη σὲ ἀπότμημα μαρμάρου διαστάσεων 0,42 x 0,6 μ. καὶ πάχους 0,11 μ. Χρονολογεῖται στὸ 2ο μ.Χ. αἰ. Τὸ κείμενό της ἀναπτύσσεται σὲ τρεῖς στίχους καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

*L(ucio) Albio L(ucii) f(ilio) Quir(ina)
Scapulae
vix(it) an(nos) XII.*

Ὁ Lucio Alvius Scapula ἦταν ἀπόγονος ἀποίκων, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἐνταγμένοι στὴ φυλὴ Quir(ina)⁵⁶. Οἱ Alvii δὲν εἶναι γνωστοὶ στὴν Πάτρα ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές. Ὁ νεκρὸς

54. M. G. FULFORD - D. P. S. PEACOCK, *Excavations at Carthage: The British Mission*, τόμ. 1/2. *The Avenue du president Habib Bourguiba, Salammbô: The Pottery and other Ceramic Objects from the Site*, University of Sheffield 1984, εἰκ. 83, ἀρ. 52.

55. Marina ALBERTOCCHI - R. PERNA, *Ceramica comune, Bottiglie ed unguentari*, στὸ A. DI VITA (ἐπιμ.), *Lo scavo del pretorio (1989-1995)* [Gortina V.3], τόμ. V.3*, τεύχ. I, *I Materiali*, Πάδοβα, 2001, 522, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. στὴ Γόρτυνα, ἀλλὰ καὶ σὲ στρώματα ὑστερότερα, πού δὲν ἦταν σὲ χρήση καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν χρονολογικὰ μεταξύ τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 7ου αἰ.: βλ. καὶ τὸ σκαρίφημα ὁ.π., τόμ., V3**, *I Materiali - Tavole*, Πάδοβα 2000, πίν. CLXXXIII, III 2.4/2.

56. Γιὰ τὴ φυλὴ Quir(ina), βλ. A. D. RIZAKIS, *Achaïe II. La Cité de Patras: Épigraphie et Histoire* [Μελέτηματα 25], Ἀθήνα 1998, 345, μὲ παραπομπές στὶς ἀντίστοιχες πατρινές ἐπιγραφές, ὅπου ἡ φυλὴ ἀναφέρεται.

ἀπεβίωσε σὲ ἡλικία δώδεκα χρόνων. Ἡ ἔκφραση *vix(it) an(nos)* εἶναι συνήθης στὶς ρωμαϊκὲς ἐπιγραφὲς τῆς Πάτρας⁵⁷.

3.5. Νομίσματα

Ἐκ τῶν νομίσματων ποὺ ἐντοπίσθηκαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ λουτροῦ παρουσιάζει νόμισμα Ἀναστασίου Α΄ (491-518), ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος 0,80 μ. πρὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Γούναρη. Τὸ νόμισμα σώζεται σὲ ἄρκετὰ καλὴ κατάστασι καὶ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ ἀφαίρεσι τμήματος τῆς πλακόστρωσός του βρέθηκαν μικρὲς χάλκινες ὑποδιαίρέσεις ἄρκετὰ φθαρμένες. Ἀναλυτικότερα πρόκειται γιὰ τὰ ἀκόλουθα νομίσματα:

- α) Ν. 4. Νόμισμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.
- β) Ν. 5. Χάλκινο νόμισμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. Χάλκινο φθαρμένον νόμισμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (βασιλεία Θεοδοσίου).
- γ) Ν. 6. Χάλκινο ὑστερορρωμαϊκὸ νόμισμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.
- δ) Ν. 7. Νόμισμα ἐποχῆς Ἀναστασίου Α΄ (491-518), βρέθηκε στὸ κῶρο τοῦ ἀποδυτηρίου. Τὸ νόμισμα σώζεται σὲ καλὴ κατάστασι καὶ φέρει τὸ μονογράφημα τοῦ Ἀναστασίου Α΄⁵⁸.
- ε) Ν. 8. Τμήμα φθαρμένου χάλκινου νομίσματος.
- ς) Ν. 9. Ὑστερορρωμαϊκὸ νόμισμα τοῦ 4ου αἰ., τοῦ ὁποῦ ἢ κυκλοφορία μπορεῖ νὰ συνεχίζεται μέχρι τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τις ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ.

Τὸ λουτρό, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, χρονολογεῖται μὲ βάση νόμισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀναστασίου Α΄ (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 491 καὶ 518), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου. Στὴ χρονολόγησι αὐτὴ συνηγοροῦν ἐπίσης τὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὑλικά δομῆς, καθὼς καὶ ἡ τεχνολογία τοῦ λουτροῦ, χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐντάσσουν σαφῶς τὸ κτήριο στὴν ὁμάδα τῶν πρωτοβυζαντινῶν λουτρῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. Τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι: α) ἡ κυριαρχία ἀποδυτηρίου μεγάλων διαστάσεων σὲ σύγκρισι μὲ τοὺς ἄλλους χώρους τοῦ λουτροῦ καὶ β) οἱ ἀτομικοὶ λουτήρες. Ἡ ὑπαρξὴ τους ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν ἐπικράτησι τῆς ἀτομικῆς λούσης, ποὺ γενικεύεται ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ⁵⁹. Μὲ βάση

57. RIZAKIS, *Achaïe II*, 74-75. Τὴν ἀνάγνωσι καὶ τὴ μεταγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλουμε στὸν καθηγητὴ Ἀ. Ριζάκη, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ τὴ θέσι αὐτὴ εὐχαριστοῦμε θερμὰ.

58. Ph. GRIERSON, *Byzantine Coins*, Berkeley-Los Angeles 1982, πίν. 4, ἄρ. 77.

59. Γιὰ τὴ χρῆσι ἀτομικῶν λουτήρων ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ, βλ. GINOUVÈS, *Sur un aspect de l'évolution des bains*, 145-152. Στὸ φαινόμενον τῆς κατασκευῆς τῶν ἀτομικῶν λουτήρων δόθηκαν διαφορετικὲς ἐρμηνεῖς. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. NIELSEN, *Thermae et Balnea*, τόμ. 1, 24, 116

τὰ νομίσματα, πού βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἀποδυτηρίου, φαίνεται ὅτι ἡ οἰκοδόμησή του προσδιορίζεται πρὶν ἀπὸ τὸ 518, ἔτος κοπῆς τοῦ νουμίου τοῦ Ἐκκαταστάσιου Α' ⁶⁰. Στὴ χρονολόγηση αὐτὴ συνηγοροῦν ἐπίσης τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κτηρίου καὶ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα. Ὁ χρόνος λειτουργίας του πρέπει νὰ διήρκεσε μέχρι τὴν ἀπόφραξη τοῦ ὑπόγειου ὑπόκαυτου χώρου, πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ *terpidarium* στὸ *caldarium* (εἰκ. 11) καὶ τὴν τοποθέτηση στὸ σημεῖο αὐτὸ τριῶν κεραμικῶν ἀγγείων. Τὰ ἀγγεῖα 8ου-9ου αἰ. προσδιορίζουν χρονικὰ τὴν ἀπόφραξη τοῦ ἀνοιγματος, γεγονός πού σηματοδοτεῖ σαφῶς τὴ μετατροπὴ του σὲ ἀποθηκευτικὸ κῶρο. Σύμφωνα μὲ ὅσα προαναφέρθηκαν σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων, αὐτὰ πρέπει νὰ τοποθετήθηκαν στὸ κῶρο τῶν ὑπόκαυστων, μετὰ τὴ λήξη τῆς λειτουργίας τοῦ λουτροῦ, δηλαδὴ τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου/ἀρχὲς 9ου αἰ., ἐποχὴ στὴν ὁποία χρονολογεῖται ὁ νεότερος ἀμφορέας (A2).

Γ.- Ἡ πόλη τῶν Πατρῶν κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες μὲ βάση τὴν ἀνασκαφικὴ μαρτυρία

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ λουτροῦ στὴν ὁδὸ Γούναρη 77-79, στὸ κέντρο τῆς Πάτρας, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κάστρο, τὸ ὑδραγωγεῖο καὶ τὴν ἀγορὰ, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἀστικὴ τοπογραφία τῆς πρωτοβυζαντινῆς πόλης.

Ἡ μετατροπὴ τοῦ λουτροῦ σὲ ἀποθήκη ἐρμηνεύεται ὡς ἀξιοποίηση ἑνὸς διαθέσιμου κεντρικοῦ χώρου τῆς πόλης, πρᾶγμα πού συμβαίνει συχνά. Τὸ γεγονός συμπίπτει *grosso modo* μὲ τὴ χρονικὴ περίοδο πού χαρακτηρίζουμε «σκοτεινοὺς χρόνους» γιὰ τὴν πόλη τῆς Πάτρας, πρᾶγμα πού ἀποκτᾶ ἐξαιρετικὴ σημασία. Βρισκόμαστε δηλ. σὲ μία περίοδο οἰκονομικῆς καὶ δημογραφικῆς κρίσης τόσο γιὰ τὴν πόλη, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Πελοποννήσου, ἀστικοὺς καὶ ἀγροτικούς⁶¹. Τὰ ἀρχαιολο-

60. Ὡς πιθανὸς χρόνος οἰκοδόμησης τοῦ λουτροῦ μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὁ μέγιστος δυνατὸς χρόνος κυκλοφορίας τοῦ νομίσματος Ἐκκαταστάσιου Α', πού, κατὰ τὸν GRIERSON (*Coins*, 43), κάλυπτε ἕνα σχεδὸν αἶώνα.

61. Γιὰ τὴ γενικότερη κατάσταση στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, βλ. Anna AVRAMEA, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances* [Byzantina Sorbonensia 15], Παρίσι 1997· Ἐκκαταστάσιου Α' - Ἐκκαταστάσιου Α' - Βούλα ΚΟΝΤΗ - Ἐκκαταστάσιου Α' ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες», στὸ *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου* (ὅπως σημ. 52), 189-229. Βλ. ἐπίσης Anna LAMBROPOULOU, *Le Péloponnèse occidental à l'époque protobyzantine (IVe-VIIIe siècles). Problèmes de géographie historique d'un espace à reconsidérer*, στὸ K. BELKE - F. HILD - J. KODER - P. SOUSTAL (ἐπιμ.), *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* [Österreichische Akademie der

γικά εύρηματα που τεκμηριώνουν τη συνέχιση της ζωής στην πόλη παραμένουν ακόμη λίγα αλλά είναι δηλωτικά της επιβίωσής της κατά τη διάρκεια δύο αιώνων, όποτε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χρονικού της Μονεμβασίας, ήταν εγκαταλελειμμένη από τους κατοίκους της⁶². Την επιβίωση της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους τεκμηριώνει ή νομισματική κυκλοφορία, ή συνέχιση της χρήσης εργαστηριακών και βιοτεχνικών χώρων, καθώς και ή αλλαγή χρήσης λουτρικών εγκαταστάσεων.

Τα νομισματικά εύρηματα από την πόλη της Πάτρας, αν και λίγα, είναι ωστόσο δηλωτικά για τη συνέχιση της νομισματικής κυκλοφορίας⁶³. Αυτό προκύπτει, τόσο από τη μελέτη των νομισματικών θησαυρών, όσο και των μεμονωμένων νομισμάτων. Σύμφωνα και με την πρόσφατη ανασκαφή της χρονολόγησης του νομισματικού θησαυρού που βρέθηκε στην οδό Μυκηνών 8, του οποίου το νεότερο νόμισμα χρονολογείται στην περίοδο 583/4-602, προσδιορίζεται ο χρόνος απόκρυψής του στα τέλη του 6ου ή, το πιθανότερο στις αρχές του 7ου αι.⁶⁴. Επίσης, ο θησαυρός νομισμάτων που

Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 283 = Veröffentlichungen der Kommission für die TIB 7], Βιέννη 2000, 95-113.

62. Στην υιοθέτηση των μαρτυριών του Χρονικού της Μονεμβασίας σε ό,τι αφορά την Πελοπόννησο καταλήγει και ή πρόσφατη μελέτη του E. KISLINGER, *Regionalgeschichte als Quellenproblem. Die Chronik von Monembasia und das sizilianische Demenna. Eine historisch-topographische Studie* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 294 = Veröffentlichungen der Kommission für die TIB 8], Βιέννη 2001, 72-101, όπου ο συγγραφέας, προκειμένου να τεκμηριώσει την αναμφισβήτητη βυζαντινή παρουσία στα Δέμυνα της Σικελίας, υιοθετεί τις μαρτυρίες του Χρονικού σχετικά με την εγκατάλειψη των πόλεων της Πελοποννήσου και τη μετοίκηση του πληθυσμού στη Σικελία, παρά την ύπαρξη στον πελοποννησιακό χώρο αναμφισβήτητων αρχαιολογικών δεδομένων, που πιστοποιούν ακριβώς το αντίθετο. Αυτό επιτυγχάνεται άλλοτε με την αναντίρρηση αποδοχή χρονολογήσεων αρχαιολογικού υλικού του τέλους του 6ου-αρχών του 7ου αι., άλλοτε με τη συστηματική αμφισβήτηση χρονολογήσεων που ξεπερνούν τα όρια αυτά και φτάνουν στον 7ο και 8ο και αργότερα. Σχετικά με την εξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων από την πόλη των Πατρών (KISLINGER, *ό.π.*, 97) περιοριζόμαστε στην επισήμανση δημοσιευμένου αρχαιολογικού υλικού, που εντάσσεται στους σκοτεινούς χρόνους και αποτελεί σαφή ένδειξη της συνέχισης της ζωής σε αυτήν, παρά τα γενικότερα προβλήματα, βλ. σχετικά ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., 'Ερμηνεία, 216-218.

63. Υπενθυμίζεται ότι στις αποθήκες των Έφορειών Αρχαιοτήτων της Πάτρας σώζονται πολλά ακαθάριστα και αταύιστα νομίσματα προερχόμενα από σωστικές ανασκαφές της πόλης. Η δημοσίευσή τους θα συμβάλει σημαντικά στην πληροφόρηση για τη γνώση της ιστορίας της πόλης.

64. Αφέντρα Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Η μυθολογία της εγκατάλειψης, στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσίνη και Ολυμπία* (όπως σημ. 10), 183-184, 187-188. Ο νομισματικός θησαυρός που βρέθηκε στην οδό Μυκηνών 8, αποτελείται από ένα σόλιδο Ίουστινιανού Α' (542-565), δύο σόλιδους Ίουστίνου Β' (567-578) και ένα σόλιδο Μαυρικίου (583/4-602), κοπών του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Βλ. και ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ά., 'Ερμηνεία, 217. Σχετικά με τη σημασία των θησαυρών της Πελοποννήσου, που αποτελούνται αποκλειστικά από χρυσά νομίσματα, βλ. Βάσω ΠΕΝΝΑ,

προέρχεται από την περιοχὴ Ἁγίου Στεφάνου Πατρῶν περιεῖχε 22 χρυσὰ νομίσματα Μαυρικίου (582-602) καὶ Φωκᾶ (602-610), δηλαδὴ 20 σόλιδους καὶ δύο σεμίσια⁶⁵, γεγονός που δηλώνει ἐπίσης τὴν ἀπόκρυψη τοῦ θησαυροῦ στὶς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. καὶ ἀργότερα. Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ χρόνο ἀπόκρυψης θησαυρῶν προερχόμενων ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀχαϊκὸ κῶρο⁶⁶, ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κυκλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος στὴν περιοχὴ συνεχίζεται, παρὰ τὰ προβλήματα, τουλάχιστον μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ.⁶⁷

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ κάστρο τῶν Πατρῶν ἀποκάλυψε τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῆς ὁχύρωσης, ποὺ καλύπτει μία περίμετρο μήκους περίπου 650 μέτρων καὶ χρονολογεῖται μὲ βάση τὰ κατασκευαστικὰ κυρίως στοιχεῖα (χρῆση ἀρχαίου ὕλικου, ἐντοιχισμένα κεφάλια γυναικείων ἀγαλμάτων στὴ θεμελίωση τοῦ βόρειου τείχους κ.λπ.) στὸ δευτερομιστὸ τοῦ 6ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Τὴ χρονικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἐνισχύει ἡ εὔρεση χρυσοῦ νομίσματος Μαυρικίου (583-602), τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Κωνσταντινούπολης⁶⁸. Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ὁχύρωση τῆς πόλης σὲ αὐτὴ τὴν κρίσιμη περίοδο, δηλώνει σαφῶς τὴν ἄσκηση τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας, τουλάχιστον μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου-ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Ἐπίσης, σὲ ἐπίκωση ἀγωγοῦ στὴν πλατεία Ὁμονοίας βρέθηκε φθαρμένος φόλλις (τεσσαρακοντανούμμιο), νομισματοκοπέου Κωνσταντινούπολης, ἐποχῆς Ἡρακλείου, κοπῆς 612/13-614/15⁶⁹. Ἡ εὔρεση τοῦ νομίσματος αὐτοῦ μέσα στὴν ἐπίκωση τοῦ ἀγωγοῦ πιθανὸν συνδυάζεται μὲ ἔργα συντήρησης τοῦ ἀποχετευτικοῦ συστήματος τῆς πόλης.

Νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Ηλεία. Μία πρώτη προσέγγιση, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ολυμπία*, (ὅπως σημ. 10), 236-237.

65. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Η πόλη τῶν Πατρῶν (ὅπως σημ. 64), 184.

66. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἄ., Ἑρμηνεία, 217.

67. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης τῶν Πατρῶν παρουσιάζουν οἱ δύο νομισματικοὶ θησαυροί, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ, κάτω ἀπὸ ἀγνωστες συνθήκες, στὸ ρωμαϊκὸ ὄδειο τῆς πόλης, βλ. Ἄννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοὶ θησαυροὶ καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Σ'-Ζ' αἰ.), *Σύμμεικτα* 5, 1983, 61, ἀρ. 18, 19. Σύμφωνα μὲ πρόσφατη δημοσίευση οἱ νομισματικοὶ θησαυροὶ βρέθηκαν σὲ δύο πλῆνη ἀγγεῖα, θησαυράρια, καὶ ἀποτελοῦνται συνολικὰ ἀπὸ 11.984 τεμάχια καὶ 754 θραύσματα, βλ. Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ - Γιώργος ΝΙΚΟΛΑΟΥ - Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - Βάσω ΠΕΝΝΑ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - Ἡὼ ΤΣΟΥΡΤΗ, *Σύνταγμα Βυζαντινῶν Θησαυρῶν τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου* (στὸ ἔξῃς: ΣΒΘ), Αθήνα 2002, 60, ἀρ. 34. Ἡ μελέτη τῶν νομισμάτων αὐτῶν, θεωροῦμε ὅτι θὰ προσέφερε πολλὰ νέα στοιχεῖα στὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης.

68. Μυρτώ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, *Τὸ κάστρο τῆς Πάτρας*, Ἀθήνα 2000, 37, εἰκ. 35 ἢ ἸΔΙΑ, Η πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κάστρου τῆς Πάτρας, στὸ *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ολυμπία*, εἰκ. 11.

69. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 30, 1975, Β1, 112. Τὸ χάλκινο νόμισμα Ἡρακλείου βρέθηκε στὴν ἐπίκωση τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς δύο κτιστοὺς ἀγωγούς ποὺ περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὁδοῦ ποὺ βρέθηκε στὴν ὁδὸ Ὁμονοίας. Βλ. καὶ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἄ., Ἑρμηνεία, 217 σημ. 125.

Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Πάτρας συμφωνεῖ μὲ τὰ νομισματικὰ δεδομένα θησαυρῶν⁷⁰ ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Ἀχαΐας καὶ ἀποδόθηκαν κατ' ἀρχὴν στὴν ἀνασφάλεια τῶν κατοίκων λόγῳ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Ὁ χρόνος ἀπόκρυψης τῶν θησαυρῶν τῆς Πάτρας, ἰδίως αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Μυκηνῶν, στὸν Ἅγιο Στέφανο, καθὼς καὶ αὐτῶν, ποὺ ἐντοπίσθηκαν στὴν Κλειτορία⁷¹, στὸν Πριόλιθο⁷² καὶ στὸ Πάος⁷³, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὰ μεμονωμένα νομίσματα τῆς πόλης τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Ἀχαΐας γενικότερα, συγκλίνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι στὰ τέλη τοῦ βου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., δὲν ὑφίσταται οὔτε κατάληψη, οὔτε ἐγκατάλειψη τῆς πόλης τῆς Πάτρας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νομισματικὰ εὐρήματα ἀποκαλύπτονται ὀλοένα καὶ περισσότερα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα δηλωτικὰ τῆς συνέχισης τῆς ζωῆς στὴν πόλιν τῶν Πατρῶν κατὰ τοὺς μεταβατικὸς χρόνους. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι σημαντικὰ διότι δηλώνουν συνέχιση οἰκιακῶν ἢ βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων μέσα στὸ κέντρο τῆς πόλης⁷⁴.

70. Ἡ ἀξιολόγηση καὶ ἡ ἔρμηνεία τῶν νομισματικῶν θησαυρῶν δὲν εἶναι πάντα εὐκόλῃ ὑπόθεσις. Ἀνάλογα μὲ τὴ σύνθεσις τοῦ νομισματικοῦ θησαυροῦ, ἂν δηλαδὴ περιέχει χρυσὰ ἢ κάλκινα νομίσματα καὶ ὑποδιαίρεσεις εἶναι καὶ διαφορετικὴ ἡ ἱστορικὴ ἔρμηνεία τοῦ νομισματικοῦ εὐρήματος. Ἔτσι, οἱ θησαυροὶ τῆς Ἡλείας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν, μὲ μεγάλο ἀριθμὸ μικρῶν κάλκινων ὑποδιαίρεσεων, πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα ἀπόσυρσης καὶ στὴ συνέχεια ἀποθησαυρισμοῦ πληθωριστικῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα παύουν νὰ ἐκδίδονται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικού. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσις πρόβλημα παραμένει ἂν ἡ ἀπόκρυψη τῶν συγκεκριμένων εὐρημάτων σὲ ἀσφαλῆ μέρη ἦταν σύγχρονη μὲ τὴ διαδικασία ἀπόσυρσης ἢ προέκυψε λίγο ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὴν πίεσις ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν. Ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπάντησις ποὺ θὰ δινόταν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐπαναξετασθεῖ τὸ θέμα τῆς πορείας τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν στὴν Πελοπόννησο, ὅπως παρατρῆι ἡ Βάσω ΠΕΝΝΑ, Νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Ἡλεία, 236. Τὴ σημασίαν καὶ τὴν ἔρμηνείαν τῶν θησαυρῶν, ποὺ δὲν εἶναι μικτοὶ, ἀπαρτίζονται δὲ ἀμιγῶς ἀπὸ χρυσὰ νομίσματα καὶ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα ἀποθησαυρισμοῦ, διαπραγματεύεται στὴν ἀδημοσίευτη ἀνακοίνωσις τῆς ἡ Βάσω ΠΕΝΝΑ, Ἡ κυκλοφορία τῶν χρυσῶν νομισμάτων στὴν Πελοπόννησο (6ος-7ος αἰ.), Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριον πρὸς τιμὴν τοῦ Ἄδωνι Κ. Κύρου, Πάρος, 7-9 Ἰουνίου 2002.

71. ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοὶ θησαυροὶ, 61, 83, ἀρ. 20· ΣΒΘ, 43-45, ἀρ. 24. Ὁ θησαυρὸς ἀποτελεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες κάλκινες ὑποδιαίρεσεις καὶ ἀπὸ *minimi*. Μετὰ ἀπὸ δειγματοληπτικὸ ἔλεγχον τῶν μικρῶν κάλκινων ὑποδιαίρεσεων διακρίθηκαν οἱ τύποι Μαρκιανοῦ, Ζήωνος, Ἀναστασίου Α', Ἰουστίνου Α', Ἰουστινιανοῦ Α', Ἰουστίνου Β', Τιβερίου Β', Μαυρικού, καθὼς καὶ ἀνώνυμο πρωτοβυζαντινῶν. Ἀντιπροσωπεύονται τὰ νομισματοκοπεῖα Κωνσταντινούπολης, Νικομήδειας, Ἀντιόχειας, Κυζίκου καὶ Θεσσαλονίκης.

72. Μάντιω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Βυζαντινὸ «εὐρημα» Πριολίθου Καλαβρύτων 1979, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν 12, 1979, 63-71· ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοὶ θησαυροὶ, 62, 83, ἀρ. 21. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 120 κάλκινα νομίσματα, ποὺ φυλάσσονταν σὲ πῆλινο ἀγγεῖο.

73. Πρόκειται γιὰ δύο φόλλεις ἐποχῆς Φωκά, ποὺ βρέθηκαν στὸ Πάος (Σκούπι) Καλαβρύτων καὶ χρονολογῶνται σὲ περίοδο λίγο μετὰ τὸ 608-609, βλ. Μάντιω ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, ΑΔ 25, 1970, Β1, 11.

74. Τὸ ρωμαϊκὸ κτίριον στὴν ὁδὸ Ἐρενστράλε 36-40, χρησιμοποιοῦντο ὡς κῶρος κατοικίας μέχρι καὶ τὸν 7ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ μαγειρικὰ σκεύη, τὰ λυχνάρια καὶ τὰ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ βρέ-

Ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς πόλης στους μεταβατικούς χρόνους ἀποτελεῖ τὸ ἀγγεῖο οἰκιακῆς χρήσης ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπίκωσης κλιβάνου, ποὺ ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Θεοφ. Κορυδαλλέως λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Πάτρα (εἰκ. 13)⁷⁵. Πρόκειται γιὰ τμήμα χύτρας, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ βάση καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ σώματος. Τὸ ἀγγεῖο στὸ σωζόμενο τουλάχιστον τμήμα του δὲν ἔφερε λαβές. Πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ χειροποίητο. Ὁ πηλὸς του εἶναι ἀκάθατος μὲ πολλὲς προσμίξεις, ὅπως κομμάτια ἄχυρου κ.ἄ.⁷⁶ Τὸ χρώμα τοῦ πηλοῦ εἶναι καστανοκόκκινο καὶ κατὰ τόπους φαιό. Στὴν ἐπιφάνειά του φέρει ὀριζόντιες καὶ κυματοειδεῖς χαράξεις, καθὼς καὶ ἴχνη φωτιᾶς ἀπὸ τὴ χρήση. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων τοῦ πατρινοῦ ἀγγείου, ἡ ποιότητα καὶ οἱ προσμίξεις τοῦ πηλοῦ, τὸ ψήσιμο, καθὼς καὶ ἡ ἐγκάραια διακόσμησή του, ποὺ περιορίζεται στὴ δημιουργία μιᾶς ζώνης μὲ κυματοειδεῖς γραμμὲς ἀνάμεσα σὲ ὀριζόντιες, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ συμπεριλάβουμε σὲ μία ὁμάδα κεραμεικῆς μὲ τυπικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ⁷⁷. Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά τοῦ ἀγγείου

ἦταν σὲ αὐτὸ, βλ. Ἰ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1, 142-144. Ἐπίσης, ἀγγεῖο τοῦ 7ου αἰ. βρέθηκε πᾶνω σὲ πλάκοστρωτο δάπεδο προσδιορίζοντας τὸ ἀνώτατο χρονολογικὸ ὄριο χρήσης τῶν κτηρίων ποὺ βρέθηκαν στὴν ὁδὸ Γούναρη 160-162, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 35, 1980, Β1, 188. Στὴν ὁδὸ Β. Ρούφου 121-125 (οἰκ. Δ. Λυκουργιώτη), στὸ κέντρο τῆς Πάτρας, ἔχουμε μετατροπὴ ρωμαϊκῶν λουτρῶν σὲ ἐργαστηριακὸ χώρο παραγωγῆς κεραμεικῶν, ὅπως πῆλινων λυχναριῶν, βλ. Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ Ἐργαστήρια τῶν ρωμαϊκῶν λυχναριῶν τῆς Πάτρας καὶ τὸ Λυχνομαντεῖο*, Ἀθήνα 1999, 23 καὶ σημ. 29. Βλ. καὶ ΜΕΝΝΕΓΚΑ, *ΑΔ* 37, 1982, Β1, 140, σχ. 2, πίν. 87 β. Στὸν 7ο αἰ. θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ Ἰφιγένεια Δεκουλάκου, λυχνάρι μικρασιατικοῦ τύπου ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους ταφικοῦ θαλάμου, ὁ ὁποῖος ἀνασκάφηκε στὴν ὁδὸ Καραϊσκάκη 116 (οἰκ. Μπαρτζούκα), βλ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 30, 1975, Β1, 115. Πρόκειται γιὰ λυχνάρι, ὁμοῖο τοῦ ὁποῖου ἔχει ἀνασκαφεῖ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 7ο αἰ., βλ. Judith PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*, [*The Athenian Agora VII*], Princeton-New Jersey 1961, 102, πίν. 11, ἀρ. 362.

75. Ὁ ρωμαϊκὸς κεραμεικὸς κλιβάνος Α' χρησίμευε γιὰ τὴν ὄπτηση κεραμίδων στέγης, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ ρωμαϊκὸς κλιβάνος Β', ἐνῶ ὁ Γ' ἦταν ἐλληνιστικὸς. Χειροποίητη κεραμεικὴ ἐντοπίσθηκε καὶ στὸ τεῖχος τῶν Δυμαίων κοντὰ στὸν Ἄραξο Ἀχαΐας, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται γιὰ τὴν εἶδος ἀκριβῶς κεραμεικὴ πρόκειται, βλ. καὶ T. VIDA - Th. VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia* [*Archäologie in Eurasien* 9], Rahden 2000, 26.

76. Μαρία ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ, *ΑΔ* 50, 1995, Β1, 210. Εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Πάτρας κυρία Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἄδειας μελέτης τοῦ ἀγγείου.

77. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἐργαστήρια ἀγγείων ἀργοῦ τροχοῦ ἀνάλογα μὲ αὐτὸ ὅπου κατασκευάστηκαν τὰ ἀγγεῖα τῆς Καρούπολης, λειτουργοῦσαν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ. Θεωρεῖται πιθανὴ ἡ συνέχιση τῆς λειτουργίας ἐργαστηρίου προϊόντων ἀργοῦ τροχοῦ στὴ νότια Πελοπόννησο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου αἰ., βλ. σχετικὰ Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Ναταλία ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11, 1997, 285.

και ειδικά ό τύπος τής διακόσμησης του κάνουν πιθανότερη τή χρονολογική του ένταξη στον 7ο αϊ. και μάλιστα στα μέσα του, περί τώ 650, μέχρι και τής αρχής του 8ου αϊ., περί τώ 710⁷⁸. Άγγεϊα ανάλογα κατασκευασμένα στον άργώ τροχώ έχουν βρεθει στα νεκροταφεία του Rókaszeretk τής Ούγγαρίας⁷⁹. Άντίστοιχα άγγεϊα άργου τροχώ με ανάλογη άκριβώς διακόσμηση άποκαλύφθηκαν κατά τή διάρκεια άνασκαφών στα νεκροταφεία τής Ούγγαρίας, όπως τά νεκροταφεία τής Halimba (δέυτερο μισώ 7ου-άρχες 8ου αϊ.), του Pilismarót-Basaharc (δέυτερο μισώ 8ου αϊ.), του Oroszlány (πρώτο και δέυτερο μισώ 7ου αϊ.), του Solymár (πρώτο μισώ 7ου αϊ.)⁸⁰ κ.λπ. Όρισμένα άπό αυτά βρέθηκαν ως κτερίσματα μέσα σε τάφους και περιείχαν συχνά και τροφή για τής άνάγκες του νεκρού, ένώ άλλα περιείχαν καύσεις νεκρών. Τώ έργαστήριο κατασκευής του άγγεϊου δέν είναι γνωστό, άλλα είναι πιθανόν να λειτουργώσε και στην Πάτρα ένα έργαστήριο άργου τροχώ, αντίστοιχο με εκείνο τής νότιας Πελοποννήσου, όπως θα άναφερθει παρακάτω. Η ύπαρξη του έργαστηρίου αυτού μπορεί ένδεχομένως να συσχετισθει με τή λειτουργία κλιβάνου, άκριβώς στο χώρο τής άνασκαφής στην όδω Θεοφ. Κορυδαλλέως, στην έγγύτερη περιφέρεια τής πόλης των Πατρών. Τώ σημείο εύρεσης του άγγεϊου, βρίσκεται πολύ κοντά στον πρωτοβυζαντινώ δρώμο και στη γέφυρα του ποταμού Μειλίχου, πού ώδηγωσε άπό τώ κέντρο τής πόλης πρós τήν περιφέρεια⁸¹.

78. Για τήν τυπολογία με βάση τήν όποία προτείνεται ή άναχρονολόγηση των χειροποίητων άγγεϊων τής Όλυμπίας, άλλα και γενικότερα τής Πελοποννήσου, βλ. Th. VÖLLING, *The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia*, στο *Οί σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου* (όπως σημ. 51), 303-323· VIDA - VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 49, Abb. 15.

79. Βλ. Ágnes Cs Sós - Ágnes SALAMON, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th 9th c.) at Rókaszeretk* (έπίμ.) B. M. SZÖKE, Akadémiai Kiadó, Βουδαπέστη 1995, 192, πίν. CLIX 4. Μάλιστα στο συγκεκριμένο άγγεϊο άργου τροχώ, πού έφερε διακόσμηση άπό κυματοειδείς έγχάρακτες γραμμές πού πλαισιώνονταν άπό διακόσμηση όριζόντιων έγχάρακτων γραμμών, βρέθηκε καύση νεκρού.

80. G. TÖRÖK, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba*, [Das Avarische Corpus 5], Debrecen-Budapest 1998· N. FETICH, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc* [Studia Archaeologica 3], Βουδαπέστη 1965· Ágnes Cs Sós, *Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány*, *Folia Archaeologica* 10, 1958, 105-124· G. TÖRÖK (με τή συνεργασία των Márta FERENCZ - István TAKÁCS), *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár*, Debrecen-Budapest 1994. Εύχαριστώμε και άπό τή θέση αυτή τους άρχαιολόγους τής Ούγγρικης Άκαδημίας Έπιστημών τής Βουδαπέστης, T. VIDA, M. B. SZÖKE, M. TAKÁCS και Hajnal ZSUZSANNA, πού μās υπέδειξαν τή βιβλιογραφία και μās έδειξαν άδημοσίευτο ύλικώ άπό τής άνασκαφής πού διενεργώνται στη χώρα τους.

81. Έτσι έξηγείται και ή εύρεση στο χώρο τής άνασκαφής μιλιάριου με έπιγραφές των χρόνων του αυτοκράτορα Τραϊανού και των αυτοκρατόρων Άρκαδίου και Όνωρίου, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ, *ΑΔ* 50, 1995, Β1, 210. Η χρήση του δρώμου αυτού συνεχίσθηκε και κατά τήν πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι και τόν 6ο αϊ., βλ. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Θέματα τοπογραφίας τής πόλης των Πατρών* (όπως σημ. 19), 315.

Ἄγγεϊα ἀργοῦ τροχοῦ, ποὺ παρουσιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ χειροποίητα ἀγγεϊα, ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τοῦ πηλοῦ καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ βου-ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ., ἢ, καὶ μέσα στὸν 7ο αἰ., ἔχουν βρεθεῖ στὴν Καρυούπολη καὶ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριο τῆς νότιας Πελοποννήσου, στὸ ὁποῖο κατασκευάζονταν κονδροειδῆ ἀγγεϊα ἀργοῦ τροχοῦ⁸². Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀγγεῖο τῆς Πάτρας, ποὺ φέρει ἐγχάρακτα διακόσμηση, τὰ σπαράγματα ἀπὸ τὰ ἀγγεϊα τῆς Καρυούπολης δὲν παρουσιάζουν κανένα διακοσμητικὸ στοιχεῖο⁸³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀγγεῖων ἀργοῦ τροχοῦ οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Καρυούπολη, ἀνάλογα ἀγγεϊα βρέθηκαν καὶ στὴν Ὀλυμπία καὶ χρονολογήθηκαν μὲ βάση τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τους καὶ τὴ διακόσμησή τους στὸν 8ο αἰ.⁸⁴. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ στὴν Ὀλυμπία, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου, λειτουργοῦσαν τοπικὰ ἐργαστήρια κατασκευῆς κεραμικῶν προϊόντων ἀργοῦ τροχοῦ. Ἀνάλογα ἀγγεϊα ἀργοῦ τροχοῦ ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης στὰ Ἴσθμια⁸⁵, καθὼς καὶ στὸ Ἄργος⁸⁶. Κεραμικὴ

82. Rodoniki ETZEOGLOU, La céramique de Karyoupolis, στὸ V. DÉROCHE - J.-M. SPIESER (ἐπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II. Centre de Recherches sur l'Europe Centrale et Sud-Orientale, Athènes 8-10 avril 1987*, Ἀθήνα-Παρίσι 1989 [*BCH* Suppl. 18], 151-156. Γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο λειτουργίας ἐργαστηρίου ἀγγεῖων ἀργοῦ τροχοῦ στὴ νότια Πελοπόννησο, βλ. καὶ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Η πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη* (ὅπως σημ. 77), 284-285.

83. ETZEOGLOU, La céramique de Karyoupolis, 153. Βλ. καὶ VIDA - VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 24.

84. Πρόκειται γιὰ δύο ἀγγεϊα ἀργοῦ τροχοῦ ποὺ βρέθηκαν στὸν τάφο 32 καὶ στὸν τάφο 13 ἀντίστοιχα, VIDA - VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 55, 49, εἰκ. 15. Τὸ ἀγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ τοῦ τάφου 13 τοῦ νεκροταφείου τῆς Ὀλυμπίας, καθὼς καὶ τὸ ἀγγεῖο ἀργοῦ τροχοῦ τοῦ τάφου 32 ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο φέρουν διακόσμηση χαρακτηριστικὴ ἀντίστοιχων ἀγγεῖων, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν 8ο αἰ., *ὁ.π.*, 55-56, 50-52, 49 εἰκ. 15, ἀρ. 32, ἀρ. 13, πίν. 23 ἀρ. 32, πίν. 20, ἀρ. 13, πίν. 18, 32, 1. Γιὰ τοὺς τάφους 13 καὶ 32, βλ. *ὁ.π.*, 122, 126. Τὰ ἀγγεϊα αὐτὰ φέρουν διακόσμηση ἀπὸ εὐθεῖες ἢ καμπυλωτὲς ὀριζόντιες γραμμές, ἢ ἀκόμη καὶ κάθετες γραμμές.

85. Ἡ χειροποίητη κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὰ Ἴσθμια δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ αὐτοτελῶς καὶ δὲν γνωρίζουμε ποῖα καὶ πόσα ἀπὸ τὰ αὐτοτελῆ ἀγγεϊα ἢ ὄστρακα ἀγγεῖων ἀνήκουν στὰ χειροποίητα ἢ στὰ ἀγγεϊα ἀργοῦ τροχοῦ. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ δημοσίευσε ὁ Gregory, προκύπτει ὅτι τουλάχιστον ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀγγεϊα πρέπει νὰ ἦταν κατασκευασμένα στὸν ἀργὸ τροχό, βλ. T. GREGORY, *Isthmia. The Hexamilion and the Fortress [Isthmia V]*, ASCSA, Princeton-New Jersey 1993, 85-86, πίν. 26a VIDA - VÖLLING, *ὁ.π.*, 18. Στὸν ἀργὸ τροχό ἐπίσης ἔχει, πιθανότατα, κατασκευασθεῖ καὶ τὸ μαγειρικὸ σκεῦος, ποὺ τμῆμα του μὲ γραπτὴ διακόσμηση βρέθηκε στὸ Ἐξαμίλιο, βλ. GREGORY, *Isthmia*, 123 καὶ σημ. 7, πίν. 45c.

86. Ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς χειροποίητης κεραμικῆς ποὺ βρέθηκε στὸ Ἄργος δὲν διευκρινίζεται ποῖα εἶναι ἀμιγῶς χειροποίητη, ποῖα εἶναι ἀργοῦ τροχοῦ καὶ ποῖα ἐνδεχομένως εἶναι χειροποίητη καὶ ἔχει ὑποστείεῖ στὴ συνέχεια βελτιώσεις στὸν ἀργὸ τροχό. Ἐπίσης, ἡ διαφοροποίησή αὐτὴ δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα σχέδια τῶν ἀγγεῖων. Ἀπλῶς ἀναφέρεται γιὰ τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς ὅτι εἶναι χειροποίητη (= *Le*

χειροποίητη που έχει ύποστει κάποιου είδους βελτιώσεις στον τροχό έχει βρεθεί και στην Τίρυνθα⁸⁷.

Τὰ παραπάνω ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀποτελοῦν λίγα, ἀλλὰ ἐνδεικτικὰ τεκμήρια τῆς λειτουργίας, τόσο τοῦ κέντρου, ὅσο καὶ τῆς περιφέρειας τῆς πρωτοβυζαντινῆς πόλης κατὰ τοὺς μεταβατικὸς αὐτοὺς χρόνους. Ἐπάρχουν βάσιμες ἐνδείξεις γιὰ ὀχυρωματικὴ δραστηριότητα στὸ κάστρο, καθὼς καὶ γιὰ συνέχιση τῆς βιοτεχνικῆς δραστηριότητας τόσο μέσα στὴν πόλη, ὅσο καὶ στὴν περιφέρειά της. Ἐπίσης, ἔχουμε ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξη οἰκιῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὴ λειτουργία τῶν νεκροταφείων, τουλάχιστον τοῦ ΒΑ νεκροταφείου, μέχρι καὶ τὴς ἀρχῆς τοῦ 7ου αἰ. Τέλος, ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιὰ τὴν κυκλοφορία βυζαντινοῦ χρήματος τουλάχιστον μέχρι καὶ τὴς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἐνισχύονται, κατὰ τρόπο που θεωροῦμε ἀδιαμφισβήτητο, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Π. Τερζῆ, στὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη 77-79. Τὸ λουτρό οἰκοδομεῖται πιθανότατα τὸν 6ο αἰ. καὶ λειτουργεῖ συνεχῶς, μέχρις ὅτου, γιὰ ἀδιευκρίνιστους λόγους, που πιθανὸν σχετίζονται μετὰ τὴ γενικότερη οἰκονομικὴ κρίση, παύει ἢ περιορίζεται ἡ λειτουργία του. Τὸ γεγονός αὐτὸ πιστοποιεῖται μετὰ τὴ μετατροπὴ του σὲ ἀποθηκευτικὸ χώρο πιθανὸν κατὰ τὸν 8ο ἢ τὸ πολὺ τὴς ἀρχῆς τοῦ 9ου αἰ. Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν συνάγεται τὸ συμπέρασμα, που ἀναμένεται νὰ πιστοποιηθεῖ ἐπαρκέστερα ἀπὸ τὴ συνεχιζόμενη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν πόλη, σχετικὰ μετὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς τελευταίας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σκοτεινῶν χρόνων, δηλαδὴ κατὰ τὸν 7ο καὶ κυρίως, κατὰ τὸν 8ο αἰ. Ἡ ἐπιβίωση αὐτῆ, στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης οἰκονομικῆς καὶ δημογραφικῆς κρίσης, που ἀποτυπώνεται στὸν περιορισμὸ τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας, καθὼς καὶ στὴν ἀλλαγὴ χρήσης δημόσιων κτηρίων καὶ ἄλλων δημόσιων χώρων, συντελεῖται σὲ μία πόλη μετὰ σαφῆ βυζαντινὰ χαρακτηριστικά, στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται ξένα καὶ ἀλλόθρησκα πληθυσμικὰ στοιχεῖα, που συνιστοῦν ἄλλωστε ἀναπόσπαστο μέρος αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ βυζαντινοῦ χαρακτῆρα της. Ἄλλωστε, συνεχῆς παρουσιάζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ δραστηριότητα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὴν πρώτη πόλη τῆς Πελοποννήσου, στὴν Κόρινθο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα⁸⁸.

pot est monté à la main). Παρὰ ταῦτα, ἕνα τουλάχιστον ἀγγεῖο που βρέθηκε στὸν χώρο τῶν Θερωμῶν καὶ σώζεται ὀλόκληρο, φαίνεται ὅτι ἔχει κατασκευασθεῖ πιθανότατα στὸν ἀργὸ τροχό, βλ. P. AUPERT, *Céramique slave à Argos*, στὸ *Études Argiennes* [BCH Suppl. 6], Παρίσι 1980, 377, εἰκ. 2.

87. VIDA - VÖLLING, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, 19.

88. G. D. R. SANDERS, *Corinth*, στὸ Angeliki LAIOU (ἐπιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2000, τόμ. 2, 648-650· ὁ ΙΔΙΟΣ, *Recent Studies on Medieval and Post-Medieval Corinth 1896-1899*, στὸ J. BINTLIFF (ἐπιμ.) *New Approches to Medieval and Post-Medieval Greece* (ὑπὸ ἐκτύπωση στὸ BSA).

Τὰ ἀνωτέρω ἀρχαιολογικά τεκμήρια, δηλωτικά λειτουργίας τῆς πόλης τῶν Πατρῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἐνισχύονται ἀπὸ τὶς λίγες ἐκκλησιαστικὲς πηγές, ποὺ διαθέτουμε, συχνὰ ὑποβαθμισμένες ἢ ἐντελῶς παραγνωρισμένες, ὡς ἐντελῶς ἀναξιόπιστες. Στὸ λεγόμενον *Τακτικὸ τῶν Εἰκονοκλαστῶν*, ἐκκλησιαστικὴ πηγή τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ., ἡ Πάτρα ἀναγράφεται ὡς μία ἀπὸ τὶς ἐπισκοπὲς ὑπὸ τὴ μητρόπολη Κορίνθου⁸⁹. Ἡ ἀξιολογία τῆς ἀναγραφῆς αὐτῆς ἐπιβεβαιώνεται πλήρως ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη, ὡς ἐκπροσώπου τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Προκοπίου στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας τὸ 787 κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς ὁποίας ἀποφασίσθηκε ἡ λήξη τοῦ ζητήματος τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν εἰκόνων⁹⁰. Ἡ ἐνεργὸς ἐμπλοκὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν στὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα εἶναι ἀναμφισβήτητη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ περιεχόμενον ἐπιγράμματος στὸν ἀπόστολο Ἄνδρέα, ποὺ ἔγραψε ὁ Θεόδωρος Στουδίτης λίγο πρὶν ἢ λίγο μετὰ τὸ ἔτος 798⁹¹. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ, δεδομένου ὅτι τὸ ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται στὸ ἐπίγραμμα, ἐνῶ ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούκων τῆς Πάτρας δὲν ἔχει, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, συμπληρωθεῖ. Ἔτσι, λίγες μόνον προσεγγίσεις εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν. Μπορεῖ ὅμως βάσιμα νὰ πιθανολογηθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Προκοπίου, γνωστοῦ ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ του στὴ σύνοδο τῆς Νικαίας, ἢ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Γεωργίου, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μολυβδόβουλλο χρονολογημένο πιθανὸν τὸν 8ο αἰ.⁹². Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν, εἶναι γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχικῆς ἔρι-

89. J. DARROUZÈS, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 245. Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ τακτικῆ αὐτοῦ καὶ τὴν ἀξιολογία του ὡς ιστορικῆς πηγῆς, καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ κ.ἀ, Ἑρμηνεία, 190, 222 καὶ σημ. 140.

90. J. DARROUZÈS, *Listes épiscopales du Concile de Nicée (787)*, *REB* 33, 1975, 44D, 43E. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐκπροσώπου Πατρῶν, μοναχοῦ Ἰωάννη βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς ὑπογραφὲς ἐπισκόπων δύο ἰταλικῶν πόλεων, τοῦ Ρηνίου καὶ τῆς Κατάνης.

91. P. SPECK, *Theodori Studitae. Jamben auf verschiedene Gegenstände. Einleitung, kritischer Text, Übersetzung und Kommentar* [Supplementa Byzantina 1], Βερολίνο 1968, 242, ἀρ. 87. Τὸ ἐπίγραμμα: *Εἰς τὸν ἄγιον Ἄνδρέαν τὸν ἀπόστολον / Ὡ πρωτόκλητε, τῶν ἀποστόλων κλέος, / ὁ παμμέγιστος τῶν πατρῶν φασσφόρος, / τὸν σὸν λεῶν φύλαττε σὺν τῷ ποιμένι*. Γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἐμπλοκὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν σὲ αὐτὴν, βλ. Βούλα ΚΟΝΤΗ, *Μαρτυρίες γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο*. Προβλήματα καὶ προσεγγίσεις, *Σύμμεικτα* 13, 1999, 88.

92. Πρόκειται γιὰ τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ ἐπισκόπου Πατρῶν Γεωργίου ποὺ ἔχει καθεῖ. Ἡ σφραγίδα εἶχε χρονολογηθεῖ ἀρχικὰ στὸν 8ο αἰ., βλ. V. LAURENT, *La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémone*, *REB* 21, 1963, 135 σημ. 32. Ἀργότερα, χρονολογήθηκε στὸν 6ο ἢ στὸν 7ο αἰ., βλ. V. LAURENT, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τόμ. 5 *L'Église I. L'Église de Constantinople. A. La Hiérarchie*, Παρίσι 1963, 423-424, ἀρ. 568.

δας ή Πάτρα, όπως και άλλες επισκοπικές έδρες της Πελοποννήσου (επισκοπές Μονεμβασίας και Τροιζήνας)⁹³, επέδειξε κοινή πολιτική με τις πόλεις της Ίταλίας και της Σικελίας, περιοχές κατ' έξοχήν εικονόφιλες, όπου κατέφευγαν οί μοναχοί τών μεγάλων μοναστικῶν κέντρων τῆς Κωνσταντινούπολης⁹⁴. Έτσι άλλωστε ἐξηγεῖται ή ἀναγραφή, μεταξύ άλλων, τῶν ἐπισκοπῶν Πατρῶν, Μονεμβασίας, Τροιζήνας στή πρακτικά τῆς συνόδου τῆς Νικαίας, ὅπου ἀποφασίσθηκε ή ἀποκατάσταση τῶν εικόνων (787)⁹⁵. Τὴν ἴδια σχεδὸν περίοδο, μεταξύ τοῦ χειμῶνα τοῦ 786 καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 788 συντελεῖται πιθανότατα καὶ ή ἴδρυση τοῦ θέματος Πελοποννήσου⁹⁶, ἐποχὴ πού ἀποτελεῖ χρονικὸ ὀρόσημο γιὰ τὴν προώθηση τῶν διεκδικήσεων τῆς ἐπισκοπικῆς ἔδρας Πατρῶν καὶ τὴν προαγωγή της σὲ μητρόπολη, ἰσότιμη μετὴν Κόρινθο (805).

Μὲ τὴ χρονικὴ αὐτὴ φάση τῆς ἱστορίας τῆς πόλης συνδέεται ή μαρτυρία ἑνὸς ἀγιολογικοῦ κειμένου τοῦ 9ου αἰ., σὲ ὁποῖο ἀναφέρεται ή χρήση παλαιότερου πιθανὸν λουτροῦ ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο. Συγκεκριμένα, σὲ τὸ Βίο τοῦ ἀγίου Ἡλίου τοῦ Σπυλαιῶτη ἀναφέρεται λουτρὸ στὴν Πάτρα καὶ περιγράφεται ή διαδικασία χρήσης του, μαρτυρία πού θεωροῦμε σημαντικὴ δεδομένου ὅτι τέτοιου εἴδους πληροφορίες τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἢ σπανίζουν. Ὁ Βίος, παρὰ τὰ συνήθη στοιχεῖα ρητορικῆς καὶ ἀφηνεματικῆς τεχνικῆς πού τὸν χαρακτηρίζουν, ὅπως ἐξάλλου ὅλα τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἐμπεριέχει ἱστορικὲς μαρτυρίες καὶ ἱστορικὰ γεγονότα γιὰ τὸ Βίο καὶ τὴν πολιτεία τῶν ἀσκητῶν Ἀρσενίου καὶ Ἡλίου. Οἱ δύο μοναχοὶ προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο τῆς ἀραβικῆς ἐπέλασης στὴ Σικελία καὶ Κάτω Ἰταλία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ., διεκπεραιώνονται περὶ τὸ ἔτος 888 ἀπὸ τὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας στὴν Πάτρα. Ἐκεῖ, γίνονται δεκτοὶ ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Πατρῶν, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐπιτρέπει νὰ μονάσουν σὲ πύργο, πού βρισκόταν ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόλη, ὅπου ὑπῆρχε

93. ΚΟΝΤΗ, *Μαρτυρίες*, 81-88, 91.

94. Γιὰ τὸ θέμα, βλ. Κ. ΜΠΟΝΗ, Αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς Εἰκονομαχίας (787-843) ἐπὶ τῇ βάσει τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, *Θεολογία* 44, 1973, 7-33. Σχετικὰ μετὴν ἀνάμιξη τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν στὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα, βλ. τὴν προετοιμαζόμενη μονογραφία σὲ τὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος τῆς Ἱστορικῆς Γεωγραφίας τοῦ ΙΒΕ/ΕΙΕ, τῆς Ἄννας ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ μητρόπολη Πατρῶν καὶ ὁ μοναχισμὸς στὴν Ἀχαΐα κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴν περίοδο* (ὕπὸ δημοσίευση).

95. Ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν σύνοδο τῆς Νικαίας καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν εικόνων εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπὸ τὸ 784, ὡς μία πολιτικὴ προσέγγιση τῆς εικονόφιλης ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἐκ μέρους τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης, ή ὁποία, ἀφοῦ ἤλθε ἀντιμέτωπη μετὸ στρατὸ καὶ άλλες ἰσχυρὲς δυνάμεις τῆς πρωτεύουσας, κατόρθωσε τελικὰ νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολιτικὴ της, βλ. Τ. ΖΙΝΚΟΒΙΣ, *The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese*, *Σύμμεικτα* 13, 1999, 150-151.

96. *Ὁ.π.*, 141-155.

τόπος ἥσυχος καὶ κατάλληλος γιὰ ἄσκησι⁹⁷. Οἱ ὄσιοι ἀσκήτευσαν ἐκεῖ γιὰ ὀκτὼ χρόνια, μέχρι τὸ 896, ἀπομακρύνοντας τὰ δαιμόνια. Ὁ τόπος ἄσκησής τους δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, ἀφοῦ τὴν ἐπισκέπτονταν συχνὰ εἴτε γιὰ νὰ συναντήσουν τοὺς ἄρχοντες τῆς, εἴτε γιὰ νὰ συλλουσθοῦν μὲ τὸ μητροπολίτη, ὅπως δηλώνεται σαφῶς στὸ Βίο. Ὁ μητροπολίτης Πατρῶν καλεῖ τὸν ὑπέργηρο καὶ ἄρρωστο πιά ἀσκητὴ Ἄρσενιο νὰ συλλουσθοῦν γιὰ νὰ ἀνακουφισθεῖ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ τὸν ταλαιπωροῦσαν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Βίου δίνονται σημαντικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διαμόρφωση τοῦ λουτροῦ, ἐνῶ οἱ μαρτυρίες ὡς πρὸς τὸ εἶδος τοῦ λουτροῦ καὶ τὴ θέση του στὴν πόλη εἶναι ἀσαφεῖς.

Σύμφωνα μὲ τὸ Βίο οἱ δύο ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ἀφοῦ ἔβγαλαν τὰ ρούχα τους, προφανῶς στὸ κῶρο τοῦ ἀποδυτηρίου, μπήκαν στὸ λουτρό: *Καὶ δὴ ἐν τῷ λουτρῷ εἰσελθόντων καὶ τὰ ἱμάτια ἀποδυσσάμενων, φησὶ πρὸς τὸν ὄσιον ὁ ἐπίσκοπος, κάτελθε πρῶτον, εὐλόγησον τὸ ὕδωρ πάτερ, ἵνα καὶ ἡμεῖς μετασχῶμεν τῆς σῆς ἀγιότητος. Τότε ὁ μέγας τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ ποιήσας καὶ ἐν τῷ ὕδατι καταδύς, αἴφνης εὐωδιάζεται ὁ κῶρος ὁσμὴν θεῖαν, ὑπερβαίνουσα πᾶσαν μυρεψικὴν ἐπιστήμην. Ἐκπλαγεὶς δὲ ὁ ἐπίσκοπος σὺν τῷ κλήρῳ ἐπὶ τῷ παραδόξῳ θαύματι ἔκραζεν Κύριε ἐλέησον ἐπὶ ὥρας ἱκανάς. Οὐδεὶς μέντοι ἕτερος τῶν ἐκεῖσε ἐλούσατο. Ἄλλως, ἢ παράδοσις ἔχει, ἀποκέκλεισθαι ἀπὸ τῆς τότε ὥρας ἐπὶ χρόνους ἱκανοὺς τὸ λουτρόν, ὥστε τοὺς πλησιάζοντας τῇ θύρᾳ ὀσφραίνεσθαι πλουσίως τῆς εὐωδίας. Τούτου οὖν τοῦ θαύματος διαφημισθέντος ἐν πάσῃ περικάρῳ πολλοὶ συνῆλθον ὠφελείας χάριν λαβεῖν. Διεδόθη γοῦν τὸ ὄνομα καὶ ἡ πολιτεία τῶν ὀσίων ἐν ταῖς κύκλῳ ἐπαρχίαις πάσαις, ὥστε μὴ δύνασθαι, ὡς δεῖ ἠρεμεῖν καὶ προσεύχεσθαι⁹⁸.*

Ἡ μαρτυρία τοῦ Βίου εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὴν ἀστικὴ τοπογραφία τῆς Πάτρας σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ πηγὲς μᾶς παρέχουν ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὴν πόλη. Τὰ δεδομένα τοῦ Βίου δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζουμε ἂν τὸ λουτρό αὐτὸ ἦταν δημόσιο ἢ ἐκκλησιαστικὸ, ἂν ἀνῆκε δηλαδὴ στὴ δικαιοδοσία τοῦ κράτους, κάποιας μονῆς, πιθανότατα, στὴν τοπικὴ ἐκκλησία. Πάντως, σὲ κάθε περίπτωση ἡ θαυματουργικὴ ἱκανότητα τῶν ὀσίων, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν εὐρέως διαδεδομένη, συνδυάσθηκε μὲ τὸ συγκεκριμένο θαῦμα τοῦ ὀσίου Ἄρσενίου, ποὺ συνίστατο στὴν εὐωδίαση τοῦ κῶρου τοῦ λουτροῦ καὶ τὴ θαυματουργικὴ ἀπόφραξή του, ὥστε ἡ εὐωδίαση αὐτὴ νὰ μείνει ἐγκλωβισμένη καὶ νὰ διατηρηθεῖ γιὰ χρόνια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημει-

97. Ὁ κατέναντι τῆς πόλεως πύργος τοῦ Βίου δὲν ἔχει ταυτισθεῖ μὲ κάποιο σωζόμενο κτίσμα τῆς περιοχῆς, βλ. σχετικὰ Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἄσκητισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα 1993, 32-33.

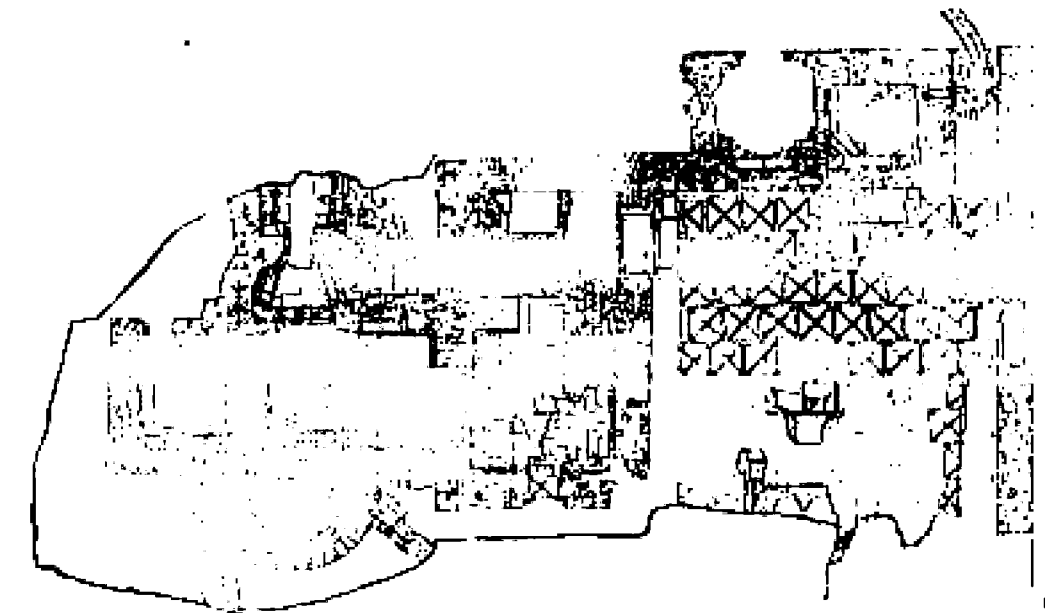
98. Βίος Ἡλία τοῦ Σπηλαιώτου, AASS, Sept. III, 858-859, § 26.

ωθεῖ ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ Βίου δηλώνεται ἡ ἀλλαγὴ ποῦ συντελέσθηκε σὲ μιὰ ὀλόκληρη ἀντίληψη γύρω ἀπὸ τὸ λουτρὸ καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος. Τὸ λουτρὸ ἀναφέρεται πλέον ὡς χῶρος τέλεσης ἑνὸς ἀκόμη θαύματος, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸ παρελθόν, ὅποτε ὁ λουτρικὸς χῶρος σηματοδοτοῦσε τὸ κέντρο τῆς ἀστικῆς λειτουργίας, ἐνῶ ἡ καθημερινὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος καὶ τὴν περιποίησή του μετατρέπεται σὲ ἄκρως περιστασιακὴ ἀνάγκη, ποῦ συνδέεται ἄμεσα καὶ ἀποκλειστικὰ μὲ λόγους ὑγείας⁹⁹.

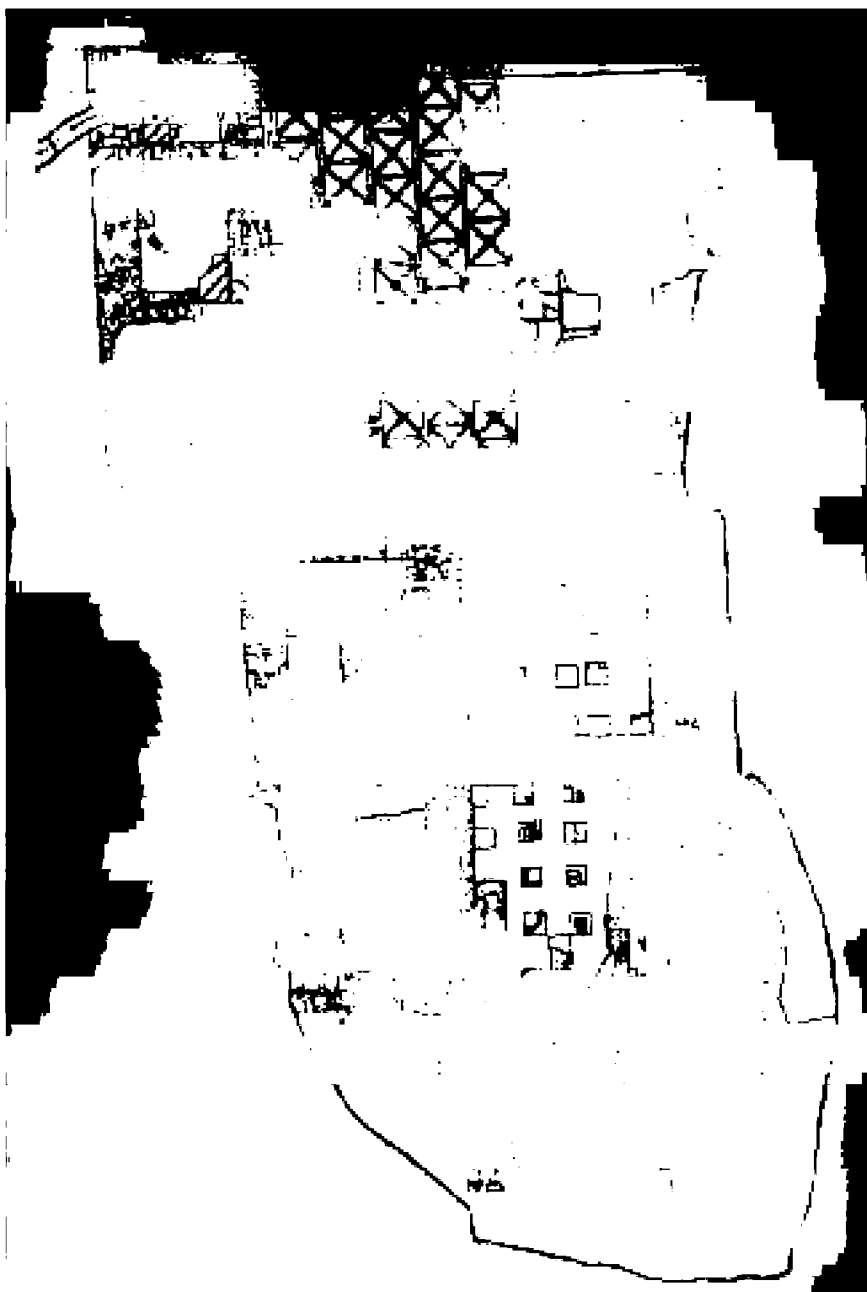
99. Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Λουτρά στη βυζαντινὴ Πελοπόννησο, στὸ *Τα λουτρά στην αρχαιότητα καὶ στο Βυζάντιο*, ἐφ. *Καθημερινή, Επτά Ημέρες* (Κυριακὴ 13 Μαΐου 2001), 21-22.

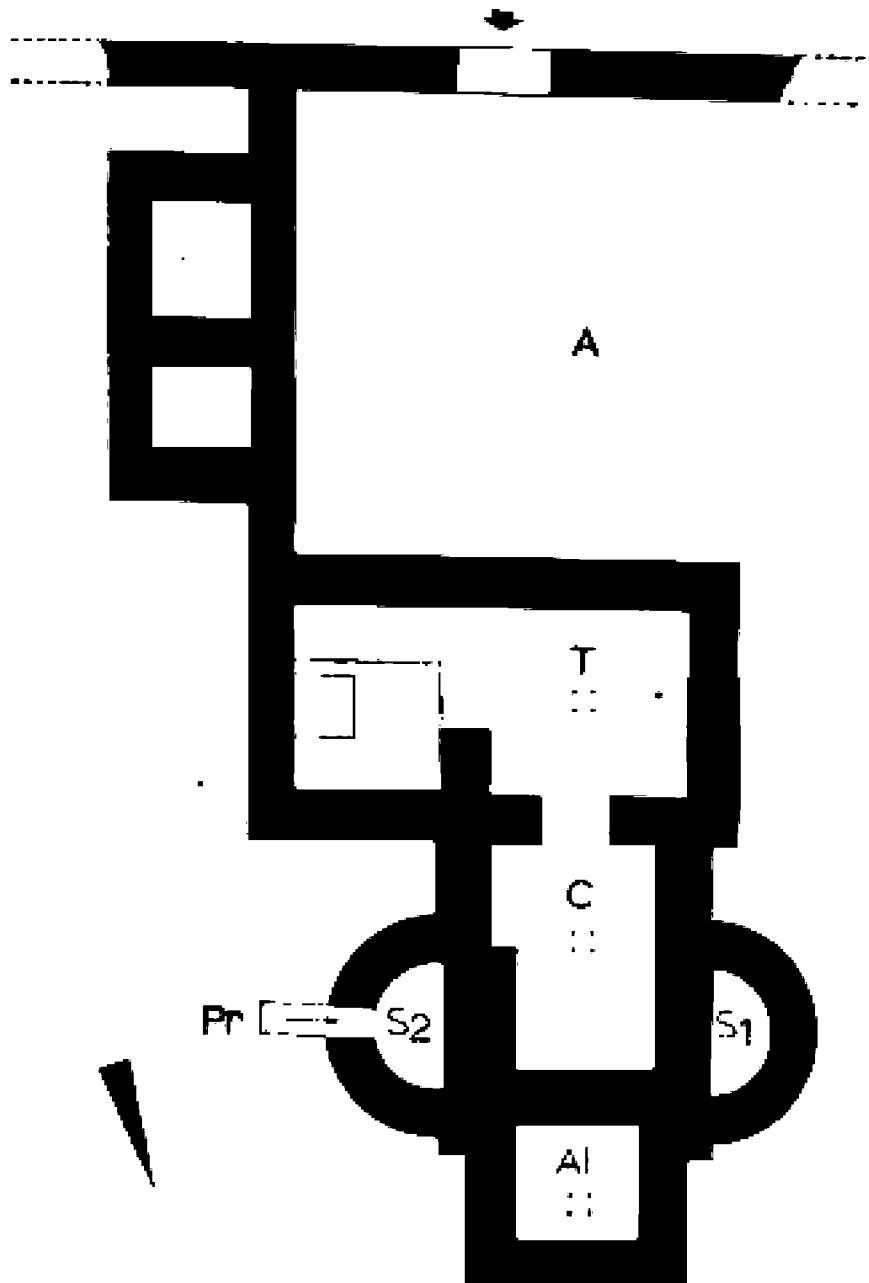
Σχ. 1. Άποσπασμα σχεδίου πόλεως Πατρών, όπου σημειώνεται με αριθμούς ή θέση των πρωτοβυζαντινών λουτρών, που βρέθηκαν σε άνασκαφές

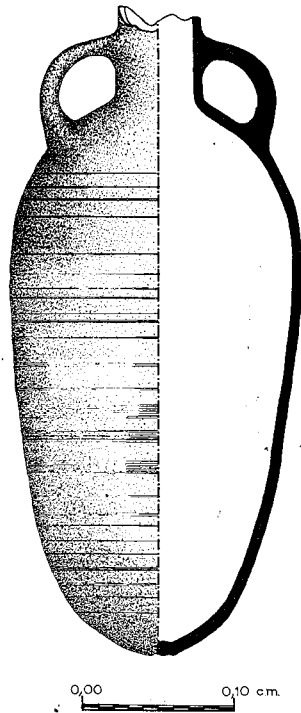
Σχ. 2. και εικ. 1. Πρωτοβυζαντινό λουτρό ἔδου Γούναρη. Κάτοψη ἀνασκαφῆς

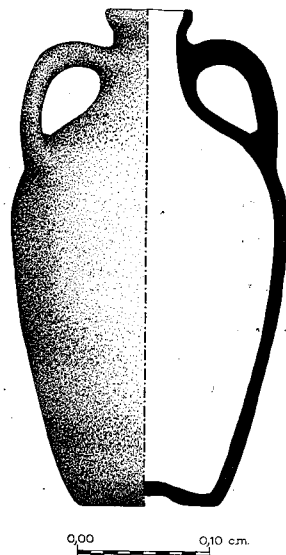
Σχ. 3. Προτοβυζαντινό λουτρό οδοῦ Γούναρη. Βόρειο τμήμα ἀνασκαφῆς

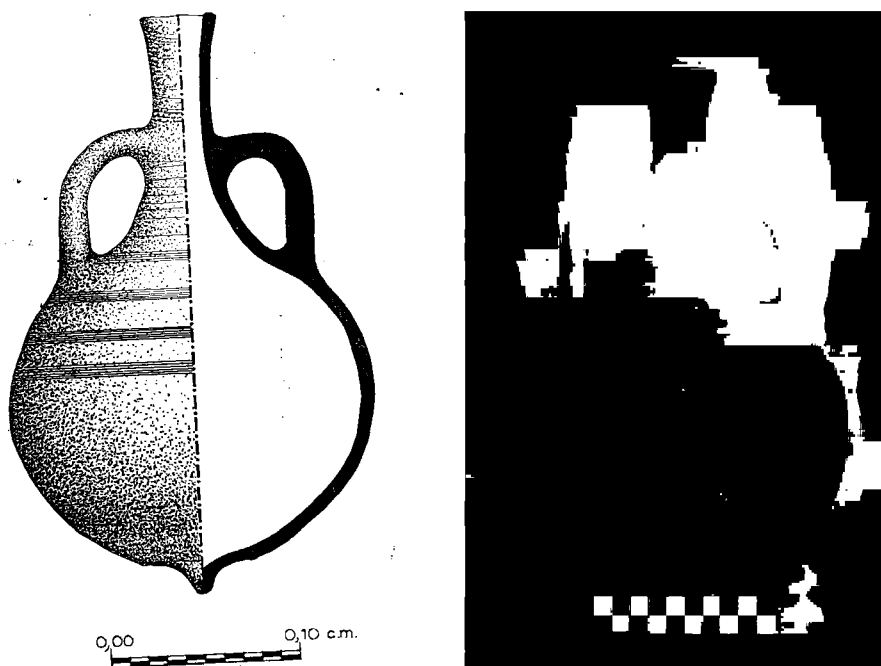
Σχ. 4. Πρωτοβυζαντινό λουιρό οδοῦ Γούναρη. Σχεδιαστική κάτοψη ἀνασκαφῆς

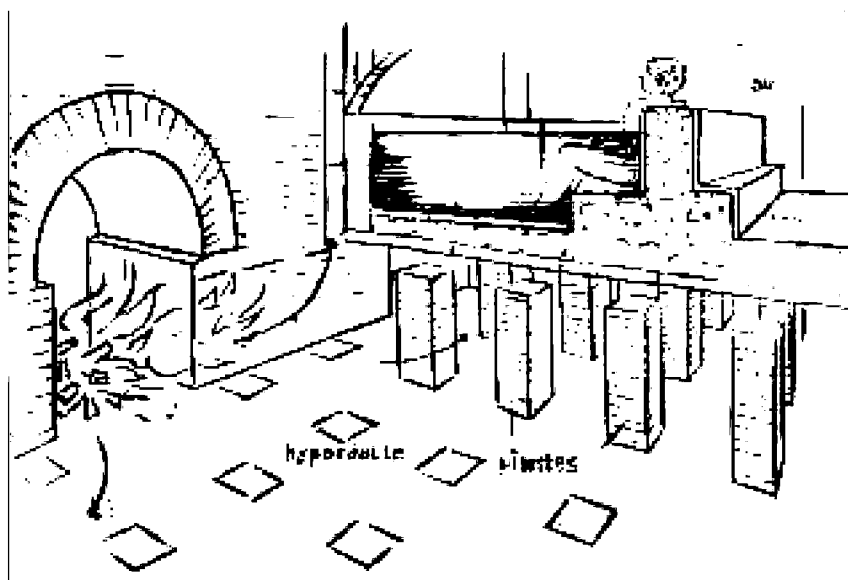
Σχ. 5. Ἀμφορέας Α1

Σχ. 6. Ἀμφορέας Α2

Σχ. 7. Μικρό ἀγγείο μεταφορᾶς ὑγρῶν Α3

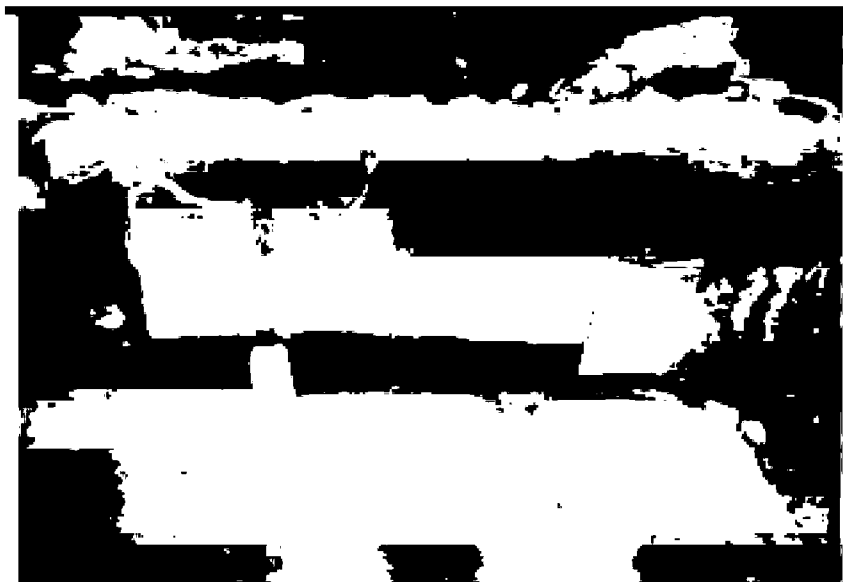
Σχ. 8. Suspensura κατὰ F. Yegül

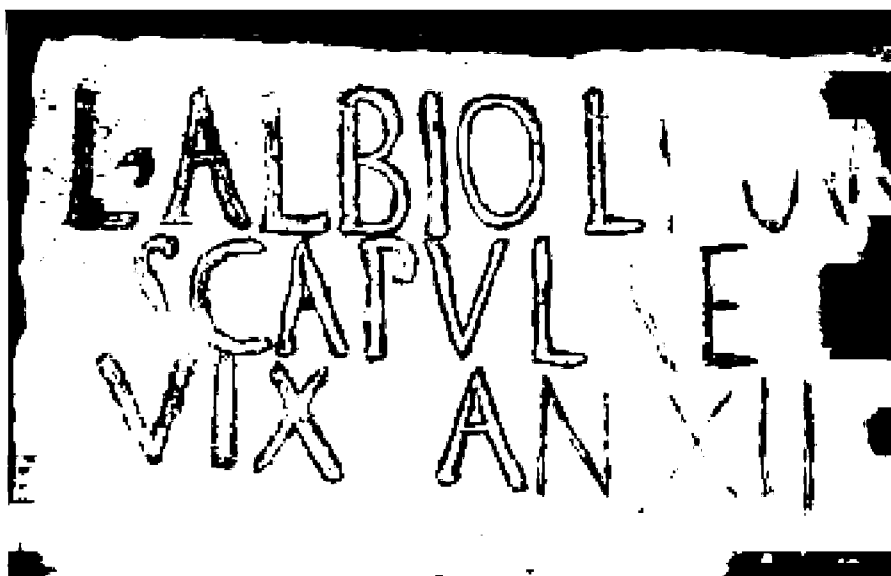
Εικ. 2. Τò αποδυτήριο τού λουτροῦ. Διακρίνονται τὸ πλακόστρωτο δάπεδο καὶ οἱ δεξαμενές

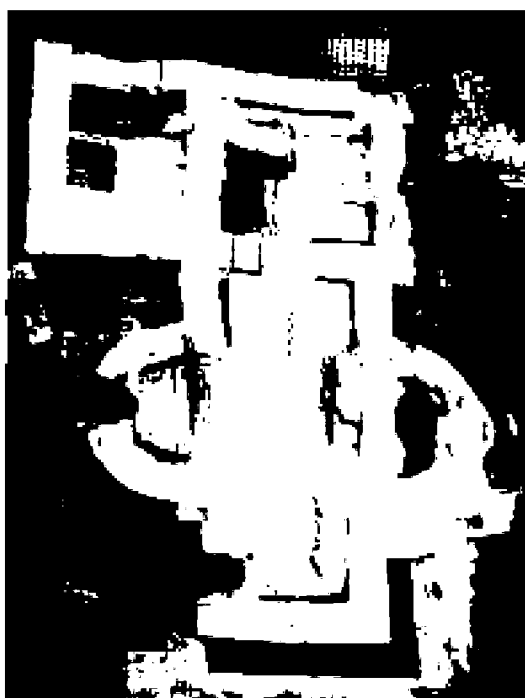
Εικ. 3. Λίθινο κατώφλι πὸν διασώζει γόμφο στήριξης μονόφυλλης θύρας καὶ ὀδηγεῖ στὸ ἀποδυτήριο

Εικ. 4.α-β Ήσωτερική ΒΑ γωνία του αποδυτηρίου. Διακρίνονται το κτιστό έδρανο και ή μαρμάρινη επένδυση του τοίχου

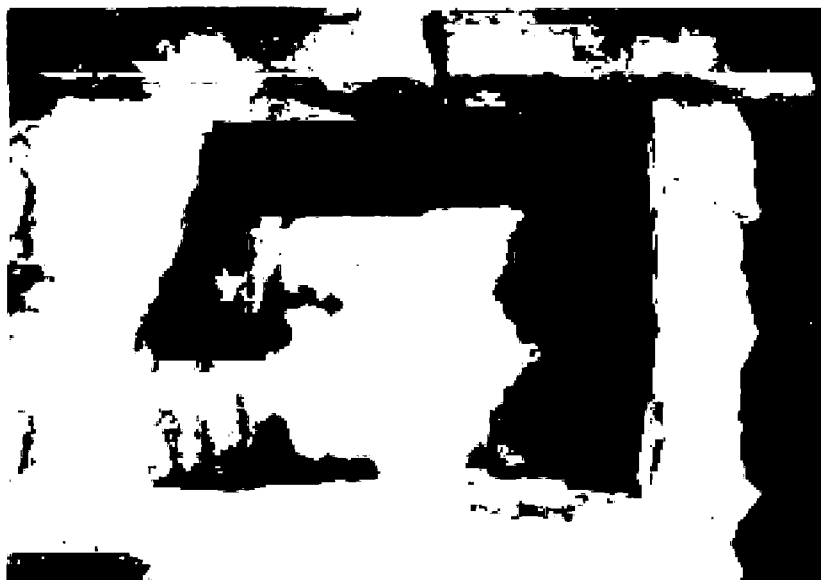
Εικ. 5. Τμήμα ἐπιτύμβιας λατινικῆς ἐπιγραφῆς

Εικ. 6. Β τμήμα ἀνασκαφῆς πρωτοβυζαντινοῦ λουτροῦ

Εικ. 7. Δύο άτομικοί λουτήρες ὀρθογώνιας καὶ τετράγωνης κάτοψης

Εικ. 8. Ἐσωτερικό ἀτομικοῦ λουτήρα τετράγωνης κάτοψης. Διακρίνεται ὁ μολυβένιος σωλήνας παροχῆς νεροῦ κυκλικῆς διατομῆς

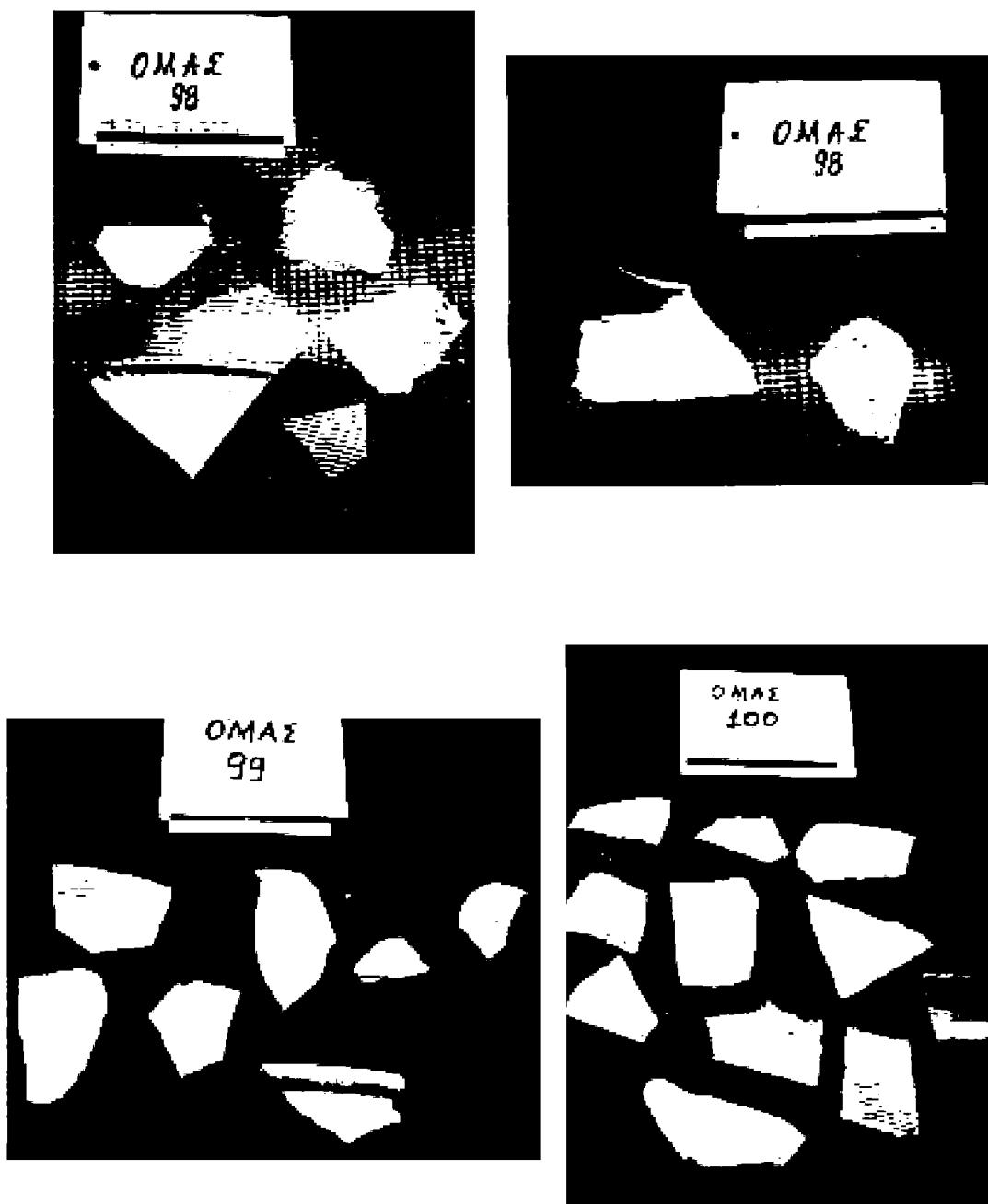
Είκ. 9. Τμήμα υποκαύστων χλιαρού και θερμού οίκου

Είκ. 10. Χώρος υποκαύστων μετά την αφαίρεση του υπερυψωμένου πλακόστρωτου δαπέδου

Εικ. 11. Ἡ ἀπόφραξη τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος τοῦ ὑπογείου ὑπόκαυστου χώρου, ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ tepidarium στὸ caldarium

Εικ. 12. α, β, γ, δ: Κτενωτή κεραμική από την ανασκαφή του λουτρού

Εικ. 13. Τμήμα κύτρας άργού τροχοϋ από την Πάτρα (όδος Θ. Κορυδαλλέως)

Εικ. 14. *Tegulae mammatae*